

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Frazémy v češtině na 1. stupni ZŠ

Phrasal Idioms at Primary school

Markéta Krompolcová

Vedoucí práce: doc. PhDr. Eva Hájková, CSc.

Studijní program: Učitelství pro 1. stupeň ZŠ

Studijní obor: 1. STZŠ

Odevzdáním této diplomové práce na téma Frazémy v češtině na 1. stupni ZŠ potvrzuji, že jsem ji vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Berouně dne 04.04. 2024

Tímto bych chtěla poděkovat vedoucí práce doc. PhDr. Evě Hájkové, CSc., za všechny poskytnuté rady, komentáře a náměty k mé diplomové práci. Dále děkuji učitelům a jejich žákům, kteří mi umožnili uskutečnit výzkum. V neposlední řadě děkuji své rodině za bezpodmínečnou podporu během celého studia.

ABSTRAKT

Diplomová práce se zabývá žáky čtvrtých a pátých ročníků, tedy žáky druhého vzdělávacího období základní školy. Předmětem zkoumání je jejich znalost a pochopení vybraných frazeologických jednotek, konkrétně pranostik a přísloví.

V teoretické části práce jsou definovány nejdůležitější termíny frazeologie jakožto lingvistické disciplíny. Je vysvětlena charakteristika frazémů a také jejich význam. Jsou představena různá kritéria, dle kterých je možné frazeologismy třídit. Dále se práce věnuje možným variantám a obměnám frazeologických jednotek. V neposlední řadě nabízí teoretická část práce vhled do vlivu rodinného prostředí a základní školy na znalost frazémů u dítěte.

Praktická část zpracovává výzkumné šetření, které bylo uskutečněno kvantitativní výzkumnou metodou – dotazníkem. Vzniku dotazníku předcházela analýza učebnic českého jazyka, která se zaměřila na výskyt frazémů a způsoby práce s nimi. Dotazníkový formulář je zaměřen na pranostiky a přísloví a obsahuje tři různé typy úkolů. V prvním žáci spojují začátky a konce pranostik a přísloví. Ve druhém typu úloh žáci doplňují nedokončené frazémy. V posledním typu úloh je úkolem žáků vysvětlit, jak vybraným frazémům rozumí. Nejprve bylo uskutečněno pilotní šetření, do kterého se zapojilo 27 žáků. Hlavního výzkumu se zúčastnilo 407 respondentů z pražských i jiných městských škol. Z vyhodnocených odpovědí vyplynulo, že 76 % ze všech dotázaných žáků vybrané frazémy zná, ale pouze 55 % z nich jim i rozumí a dokáže je vysvětlit.

KLÍČOVÁ SLOVA

frazém, frazeologie, pranostika, přísloví, žák prvního stupně základní školy, dotazník

ABSTRACT

The thesis deals with students of the fourth and fifth grades of primary school. The subject of the research is their knowledge and understanding of selected phraseological units, namely weather lores and proverbs.

In the theoretical part of the thesis the most important terms of phraseology as a linguistic discipline are defined. The characteristic of idioms is explained as well as their meaning. Various criteria according to which phraseologisms can be classified are presented. Furthermore, the thesis deals with possible variants and variations of phraseological units. Last but not least, the theoretical part of the thesis offers insight into the influence of the family environment and primary school on the child's knowledge of idioms.

The practical part elaborates the research survey, which was carried out using a quantitative research method – a questionnaire. The questionnaire was preceded by an analysis of Czech language textbooks, which focused on the occurrence of idioms and ways of working with them. The survey form focuses on weather lore and proverbs and contains three different types of tasks. In the first one, students connect the beginnings and endings of idioms. In the second type of task, students complete unfinished idioms. In the last type of task, students are asked to explain their understanding of the selected idioms. First, a pilot investigation was carried out involving 27 participants. After that, 407 respondents from Prague and other city schools took part in the main survey. The evaluated responses showed that 76 % of all pupils surveyed knew the selected idioms, but only 55 % of them understood and could explain them.

KEYWORDS

idiom, phraseology, weather lore, proverbs, primary school student, questionnaire

Obsah

1 Úvod	1
2 Teoretická část.....	2
2.1 Historie frazeologie jako lingvistické disciplíny	2
2.2 Souvislost frazeologie s jazykovými i nejazykovými disciplínami.....	4
2.3 Základní jednotka frazeologie – frazém	5
2.4 Vlastnosti frazémů.....	7
2.5 Vznik frazémů	9
2.6 Obměny frazémů	11
2.7 Role frazému.....	12
2.8 Dělení frazémů	14
2.8.1. Dělení podle Příruční mluvnice češtiny.....	14
2.8.2 Dělení podle Františka Čermáka	16
2.8.3 Dělení podle Jozefa Mlacka	17
2.8.4 Dělení podle Marie Čechové	18
2.8.5 Rekapitulace dělení frazémů	19
2.9 Lidová frazeologie.....	20
2.9.1 Ustálená přirovnání.....	20
2.9.2 Rčení.....	21
2.9.3 Pořekadla	21
2.9.4 Přísloví.....	21
2.9.5 Pranostiky	22
3 Frazémy ve vztahu k žákům 1. stupně základní školy	24
3.1 Dopad společenského prostředí na řeč dětí	24
3.2 Frazémy ve výuce českého jazyka na 1. stupni ZŠ	25

3.2.1 Proč se frazémům věnovat ve výuce	25
3.2.2 Realita frazémů ve vyučování	25
3.2.3 Práce s frazémy ve výuce	26
3.2.4 Frazémy v řeči dětí	27
4 Praktická část.....	29
4.1 Učebnice českého jazyka pro 1. stupeň ZŠ	29
4.1.1 Učebnice	29
4.1.2 Výskyt frazémů v prvostupňových učebnicích českého jazyka	30
4.2 Cíl šetření.....	34
4.3 Charakteristika vzorku dotazovaných	35
4.4 Výběr a zdůvodnění zvolených výzkumných nástrojů.....	36
4.5 Volba frazémů	37
4.6 Pilotáž.....	37
4.7 Výsledky hlavního výzkumného šetření.....	39
4.7.1. První část dotazovacího formuláře	39
4.7.2 Druhá část dotazovacího formuláře	44
4.7.3. Třetí část dotazovacího formuláře	51
4.7.4. Čtvrtá část dotazovacího formuláře	59
4.8 Rekapitulace výsledků výzkumného šetření.....	62
5 Diskuse	65
6 Závěr.....	66
Seznam použitých informačních zdrojů	67
Seznam příloh.....	70

1 Úvod

Diplomová práce se zaměřuje na téma znalosti a pochopení pranostik a přísloví žáky čtvrtých a pátých ročníků prvního stupně základních škol. Za cíl si práce stanovuje přispět k měření znalosti a pochopení těchto dvou skupin frazémů žáky druhého vzdělávacího období základní školy. Neexistuje mnoho výzkumů s tématem frazeologie, které by se zabývaly žáky prvního stupně základních škol. Ve své budoucí praxi budu pracovat právě s touto věkovou skupinou. Z těchto důvodů mi přišlo smysluplné vybírat respondenty pro výzkumné šetření práce z této věkové kategorie.

Pohnutkou ke zvolení tohoto tématu byla osobní zkušenost z praxe, z hodiny českého jazyka v pátém ročníku, při které jsem zjistila, že velká část žáků není s touto oblastí jazyka příliš seznámena. Výzkumy zabývající se touto problematikou potvrzují moji domněnku o úpadku této jazykové sféry. Frazémy zpestřují a usnadňují vyjadřování a neměly by tedy být opomíjeny ve výuce na prvním stupni základní školy. Práce se soustředí na oblast tradiční frazeologie, konkrétně na pranostiky a přísloví, se kterými mají žáci příležitost přijít do styku při práci s učebnicemi českého jazyka.

Teoretická část diplomové práce představuje a vysvětluje termíny frazeologie. Dále shrnuje souvislost frazeologie s jinými jazykovými i nejazykovými disciplínami. Zabývá se také rozmanitými možnostmi třídění frazémů podle různých kritérií. Zmíněny jsou také varianty a obměny frazeologismů. Dalším tématem je dopad rodinného prostředí na znalost frazémů u dětí. V neposlední řadě přináší práce vhled do možností, jak frazémy zařadit do výuky českého jazyka.

Praktická část analyzuje učebnice českého jazyka, respektive to, jak s frazémy pracují. S ohledem na výsledky analýzy je sestaven dotazník, pomocí kterého je výzkumné šetření uskutečněno. Dotazníkový formulář je sestaven tak, aby přinesl data o znalosti a pochopení přísloví a pranostik.

2 Teoretická část

2.1 Historie frazeologie jako lingvistické disciplíny

Termín frazeologie označuje lingvistickou disciplínu, jejímž předmětem zkoumání jsou ustálené slovní obraty. Ty mají jako nerozdělitelné celky přenesený význam. Definice frazeologie od jednotlivých jazykovědců není zcela totožná, respektive jejich názory se rozcházejí v otázce, co vše do frazeologie spadá.

Ve *Slovníku jazyka českého* je frazeologie vysvětlena jako „nauka o úslovích a rčeních“. (Trávníček, 1952, s. 369)

Diplomová práce se často opírá o publikace významného českého lingvisty Františka Čermáka. Jeho odborná vědecká činnost značně podpořila rozvoj české frazeologie, a proto je zmíněn i jeho pohled na problematiku frazeologie. V publikaci *Česká lexikologie* (1985, s. 166) uvádí, že:

Frazeologie a idiomatika je dnes samostatná jazyková disciplína zabývající se studiem, případně i popisem (a pak se někdy mluví o frazeografii) svérázných jazykových jednotek různého typu a více úrovní, které dlouho vzdorovaly souvislému popisu. V běžném povědomí vystupují tyto jednotky, tj. frazém a idiom, nejčastěji jako sémanticky nerozložitelné. Mnohostrannost jejich situace, z níž se jednou zdůrazňoval ten a jindy onen rys, si však žádá komplexní přístup, opřený nejen o autonomní postupy, ale poukazující i na mnohostranné souvislosti s ostatními jazykovými disciplínami včetně gramatiky.

V odborném časopise *Slovo a slovesnost* je frazeologie vyložena jako disciplína, která se zabývá nepravidelnými, ustálenými slovními spojeními. (Klötzerová, 1998, s. 15)

Jozef Mlacek, což je slovenský lingvista, ve svém díle *Slovenská frazeológia* (1976, s. 15) považuje frazeologii za druhotnou odvozenou oblast jazyka. Tato oblast dle Mlaceka navazuje na lexikologii a méně často na syntax. „Ako jazykovedná disciplína je frazeológia relativne samostatnou zložkou lexikologie.“ (Mlacek, 1976, s. 15)

Pavel Krejčí (2022, s. 9), který se zabývá především jihoslovenskou frazeologií, v publikaci *Toponyma v české, chorvatské a bulharské frazeologii* uvádí, že: „Frazeologii lze velmi zjednodušeně popsat jako lingvistickou disciplínu, jež je příbuzná s lexikologií, ale současně i se syntaxí.“

V odborných publikacích se často vyskytuje nejen termín frazeologie, ale i idiomatika. Dle Krejčího (2015, s. 22) jsou samy termíny již dlouho existující, ale měly význam odlišný od toho, jaký jim je přisuzován v dnešní době. Při vysvětlování obou pojmů se odborníci obvykle shodují na tom, že oba tyto termíny označují velmi podobné jevy, „ale přesto je nelze chápat jako termíny beze zbytku totožné.“ (Krejčí, 2015, s. 22) Pro účely této práce však jejich významy rozlišovány nejsou.

Marie Čechová přijímá širší chápání této vědecké disciplíny, tedy zařazuje do ní jednodušší výrazy s funkcí nominace, což jsou slovní spojení, jejichž úkolem je pojmenovávat, ale také složená, rozsáhlejší spojení, jejichž funkce je komunikativní. Do této skupiny se řadí pořekadla, přísloví a pranostiky. (Čechová, 1986)

V této práci bude frazeologie pojata právě tak, jak o ní Marie Čechová píše, tedy v širším pojetí, protože praktická část této diplomové práce se bude zabírat právě frazémy s komunikativní funkcí, konkrétně příslovími a pranostikami.

Frazeologie a idiomatika je poměrně mladá jazyková disciplína. „Rozvoj frazeologického bádání v moderním smyslu nastal teprve po druhé světové válce.“ (Krejčí, 2022, s. 9) Nedá se však říci, že dříve frazeologie neexistovala, její kořeny sahají mnohem dál do dob antiky. Mravní ponaučení lze najít dokonce už i ve Starém zákoně. Frazeologismy se zabýval například Jan Amos Komenský, během národního obrození Josef Dobrovský a František Ladislav Čelakovský. Frazeologie však v té době nebyla chápána tak jako dnes. (Földešiová, 2014)

Dle Mlacka (1977) je pochopitelné, že se frazeologie nevymezovala ve starších jazykovědných koncepcích. Důvodem bylo chápání termínu frazeologie (potažmo idiomatiky). Dříve se pod těmito pojmy totiž rozuměla pouze přísloví a pořekadla (tzv. paremiologické útvary). Takové vymezení předmětu frazeologie nepochybně nedovolovalo považovat ji za samostatnou část jazykovědy. Prísloví ani pořekadla totiž nevynikají žádným specifickým jazykovým příznakem, a i významově jsou poměrně nejednotná.

Krejčí (2015, s. 26) ve své publikaci uvádí, že pro historii frazeologie a idiomatiky bylo charakteristické nejen hledání jednotného mezinárodního pojmenování základní jednotky

této jazykové disciplíny, ale v první řadě snaha o „komplexní a vyčerpávající definici takovéto jednotky.“

Ve starších pracích o frazeologické problematice se hovořilo obecně o ustáleném slovním spojení, čímž se kladl důraz na opozici s tzv. slovním spojením volným. Později se začalo rozlišovat mezi ustáleným slovním spojením v širším slova smyslu (jakýmkoliv slovním spojením vyznačujícím se ustáleností) a ustáleným slovním spojením v užším smyslu (ustáleným slovním spojením vykazujícím určitou míru idiomatizace). (Krejčí, 2015, s. 26)

Dle Popovič je dílo *Idiomatika a frazeologie češtiny*, kterou napsal František Čermák v roce 1982, považováno za první českou monografii, která představuje výhradně vývoj a výzkum české frazeologie. Od této doby je název idiomatika v české lingvistice ustálen. „Frazeologie a idiomatika představuje plný název této disciplíny, jež vystihuje jak povahu ustálenosti, tak i zvláštnosti typické pro frazémy a idiomy.“ (Popovič, 2020, s. 8)

2.2 Souvislost frazeologie s jazykovými i nejazykovými disciplínami

Dle Čermáka (2007, s. 24) se postupně ukazuje, že jednotky frazeologie, tedy idiomy a frazémy (o nich více v následující kapitole), se jednoduše řečeno vyskytují ve všech lingvistických disciplínách, ve kterých jde o „kombinace jednotek nadané významem“.

I slovenský jazykovědec Mlacek (1976, s. 1) uvádí, že studia odkrývají vztah frazeologie k ostatním oblastem jazyka. To dle jeho slov přispívá ke zdokonalení poznání celé jazykové stavby.

Frazeologie zasahuje mimo jiné do kognitivní lingvistiky, což je vědecká disciplína, jejímž předmětem zkoumání je souvislost lidského myšlení a jazyka. Kognitivní lingvistika pracuje s pojmem *jazykový obraz světa*. Podle této vědecké disciplíny má mateřský jazyk značný vliv na obraz světa jedince. Používání daného jazyka jedince řadí do sociální skupiny, která má společný nejen jazyk, ale i kulturu, historii, hodnoty a normy. To pak prostupuje do pojmového systému. Kognitivní jazykovědci používají metaforu brýlí rodného jazyka. Tedy dle nich má každý jedinec brýle svého mateřského jazyka, skrz které se dívá na svět. Takové brýle představují například stereotypy, idey. Pokud si jedinec metaforicky nasadí brýle jiné řeči, může získat odlišný pohled na svět a tím zjistit, že jeho původní obraz světa byl ovlivněn rodným jazykem a kulturou. Kognitivní lingvistika se zabývá metaforou, která se vyskytuje nejen v jazyce, ale i v myšlení, chování či prožívání. Jako příklad se dá uvést popis

pocitu hněvu, při kterém se použije právě frazém, například v *žilách mi vře krev*. (Vaňková, 2013, s. 3-11, 27-28)

Lingvistická disciplína frazeologie a idiomatika má vazby i na nejazykové disciplíny, zvláště na společenské. (Čermák, 1985) Dle Čermáka (2007, s. 15) platí, že: „Čím je disciplína exaktnější, tím méně frazémů se v ní pro jejich vágní povahu použije.“

Tradiční vazbu má především s kulturní antropologií (společenská věda zabývající se vznikem a vývojem lidských kultur) a s etnologií (společenská věda zabývající se srovnáváním kultur), zvláště v oblasti studia přísloví. „Tam se pak mluví už dlouho o pokladnici národní zkušenosti pod názvem mudrosloví, jak ho použil F. L. Čelakovský pro svou monumentální sbírku *Mudrosloví národu slovanského v příslovích* (1852).“ (Čermák, 2007, s. 24)

Dále souvisí frazeologie s filozofií, respektive konkrétně s etikou, v tom, že: „shromažďuje jazykově zformované praktické životní zkušenosti a zásady“. (Čermák, 1985, s. 167)

Další zřetelnou souvislost ve sféře myšlení a cítění má idiomatika a frazeologie s psychologií. Disponuje mnoha trefnými a úspornými pojmenováními – například pro psychologické procesy, které jsou jen obtížně pojmenovatelné (např. *srazit někomu hřebínek, ztratit hlavu*). (Čermák, 1985, s. 167-168)

Historie je jedním z velkých zdrojů frazeologie. Její události a postavy do národní frazeologie vstupují četně. (Čermák, 2007) „Historický pohled na idiomatiku a frazeologii nám zprostředkovává nejen historii jazykovou (etymologii idiomatiky a frazeologie) a dějiny společenské, ať již domácí nebo světové, ale i dějiny literární, technické apod.“ (Čermák, 1985, s. 167,168) Příkladem je rčení *Dopadli jak sedláci u Chlumce*. (Čermák, 1985)

Je tedy zřejmé, že frazeologie není pouhou vědeckou disciplínou, jelikož její jednotky – frazémy – popisují trefně, a přitom stručně složité pocity, chování a situace, se kterými se setkáváme v běžném životě. Díky nim můžeme pojmenovávat události, které by jinak byly obtížně pojmenovatelné. Frazémy jsou tak součástí každodenních promluv.

2.3 Základní jednotka frazeologie – frazém

Ve starších jazykovědných koncepcích byla za základní jednotku frazeologie považována přísloví, pořekadla a úsloví. V té době se totiž za předmět frazeologie považovaly skutečně

pouze zmiňované tři druhy paremiologických útvarů. Chápání předmětu frazeologie se výrazně posunulo, a tak již není důvod přiřazovat příslovím, pořekadlům a úslovím takový všeobecný význam. Všechna tři pojmenování jsou dodnes používána, avšak už pouze jako přesně definovaná terminologická označení pro specifické okruhy frazeologismů. (Mlacek, 1976, s. 17)

Jak již bylo zmíněno v předešlé kapitole, dnes je základní jednotkou frazeologie frazém. O jednotné definici tohoto termínu se mezi jazykovědnými odborníky vedou diskuse.

„Chápání frazémů v lingvistice není jednotné. Tradičně bývají frazeologické jednotky (frazémy) vymezovány jako ustálená a reprodukovatelná spojení slov, jejichž celkový význam není plně odvoditelný z významu jednotlivých lexikálních složek a které se dále vyznačují určitými společnými vlastnostmi.“ (Janovec, 2005, s. 147)

V *Příruční mluvnici češtiny* je frazém definován takto: „Frazém je ustálená kombinace alespoň dvou slovních forem, která má celistvý význam (zpravidla nerozložitelný na významy jednotlivých složek) a jejímž charakteristickým rysem je, že minimálně jeden z jejích komponentů je v dané funkci omezen pouze na tuto kombinaci.“ (Hladká, 1995, s. 71)

Mlacek (1976, s. 35-36) ve své knize *Slovenská frazeológia* uvádí relativně stručnou definici. Frazeologická jednotka je ustálené slovní spojení, které se vyznačuje obrazností a nerozložitelností svého významu, jakož i expresivností. Upřesňuje, že frazém nese jako celek jistý význam a že jednotlivá slova v něm částečně nebo úplně ztrácejí vlastní lexikální význam. Navíc se ztrácejí, nebo se alespoň oslabují i některé z jejich gramatických vlastností.

Dle Františka Čermáka (2007, s. 24) není možné frazém vymezit jedinou vlastností, formální, či sémantickou, nebo kolokační. Volně, a to nejen z jazykovědného pohledu, je možné frazémy chápat jako nejvýznamnější součást stereotypů, a to hlavně jazykových. Za stereotyp je v jazyce považována lexikální kombinace, která vstupuje do textu jako hotová, je frekventovaná a známá. Jedná se o ustálenou a neregenerovatelnou jednotku. Čermák (2007, s. 31) odmítá dosud nejrozšířenější pojetí frazému jako „ustálené a reprodukovatelné spojení prvků (zvláště slov), jehož význam je (zčásti nebo zcela) neodvoditelný z významu jeho

složek“, jelikož nevyhovuje všem typům frazémů. Jako přesnější, avšak dle jeho slov zdaleka ne vyčerpávající definici nabízí, že „frazém je jedinečné spojení minimálně dvou prvků, z nichž některý (popřípadě žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení (respektive více spojeních), popřípadě se vyskytuje pouze ve výrazu jediném (respektive několika málo)“. (Čermák, 2007, s. 31)

V publikacích zabývajících se frazeologií a idiomatikou nacházíme kromě termínu frazém také pojmově blízký odborný název idiom. Podle *Slovníku jazyka českého* (1952, s. 537) označuje idiom mluvu, řeč jistého kraje, kmene, národa. Jedná se o jazykovou zvláštnost vlastní nějakému jazyku, která je zpravidla doslovně nepřeložitelná. Od tohoto užívání slova idiom ve smyslu *nepřeložitelný frazeologismus* se upouští. V dnešním pojetí zmiňovaných termínů označení frazém zdůrazňuje formální stránku frazeologické jednotky, idiom stránku sémantickou. (Hladká, 1995, s. 71) V odborné literatuře se také setkáváme s pojmem frazeologická jednotka, což je termín, který zastřešuje oba vysvětlované pojmy. Jak bylo uvedeno výše, v této práci rozdíl mezi frazémem a idiomem není zohledňován.

2.4 Vlastnosti frazémů

I přes úsilí mnoha lingvistů, kteří se léta zabývají zkoumáním charakteristických rysů frazémů, není dodnes možné charakterizovat základní jednotku frazeologie pouze jednou její vlastností, která by byla považována za tu hlavní. Kritéria vlastností frazémů jsou stále různě pozměňována a zpřesňována. Jednotliví jazykovědci podrobně rozpracovávají rozdílné vlastnosti frazémů. V práci jsou uvedeny příklady, jak o charakteristice frazému a idiomu píší různí autoři odborných knih.

V *Příruční mluvnici češtiny* Hladká (1995, s. 71, 775) uvádí, že významná vlastnost idiomatičnosti je ustálenost slovního spojení, nicméně nedá se považovat za absolutní vlastnost, protože existuje mnoho frazémů, které mají různé varianty. Jako příklad může posloužit idiom *mít skopovou hlavu*, ve kterém se slovo *skopovou* obměňuje s variantou *telecí* nebo *gypsovou*.

Dále za typické, i když opět ne za zcela nutné znaky frazémů považuje metaforičnost a expresivnost. Příkladem by byla sousloví *udělat díru do světa*, *být v balíku* nebo třeba *lézt někomu krkem*.

Hladká (1995) připomíná, že se v idiomech mnohdy uchovávají archaické prvky, které se nepoužívají jako samostatná slova – například *nechat někoho na holičkách* a také gramatické archaismy – například *nemá kouska rozumu*.

Příruční mluvnice češtiny (1995) poukazuje také na to, že každý frazém může vstupovat do konkurence s výrazem neidiomatickým. Příkladem mohou být například *pěkné peníze* = poměrně vysoká částka, nebo *nekřesťanské peníze* = zbytečně vysoká částka vydaná poměrně lehkomyšlně.

Čermák (1985, s. 184, 185) jako první charakteristický rys frazému uvádí pevnou vnitřní strukturu. Tu chápe jako abstraktní stavbu, která je dána specifickou kombinací určitého počtu a druhu komponentů. „Každý komponent má tedy ve své struktuře pevnou strukturní pozici.“ Na druhou stranu upozorňuje na možnou občasnou změnu takového pořadí, která je závislá na kontextu, typu a povaze frazému (například *Rukama nohama by to bral, kdyby mohl. / brát (něco) rukama*).

Sám Mlacek (1976, s. 25-28) si je vědom, že různé frazeologické přístupy se při určování podstatných vlastností frazeologických jednotek rozcházejí. Některé vlastnosti jsou pro část frazeologismů platné, ale zároveň mohou jinou část ustálených slovních spojení z frazeologie vylučovat, ačkoli do ní bezesporu patří. Jako příklad uvádí příznak ekvivalentnosti frazeologické jednotky se slovem, který byl považován za významnou vlastnost frazému. Novější výzkum však ukazuje, že ekvivalentnost mezi frazeologickou jednotkou a slovem může existovat, ale rozhodně nepatří mezi nejzákladnější vlastnosti všech frazeologismů. Princip ekvivalentnosti totiž značně zužoval hranice celé frazeologie.

Jako další vlastnost frazeologické jednotky zmiňuje Mlacek (1976) reprodukovatost, neboli hotovost frazému již před řečovým procesem. Podle této charakteristiky platí, že frazém nevzniká jako jiné slovní spojení, tedy až během řečového procesu, ale je již předem dán a v promluvě se pouze reprodukuje.

Dalším charakteristickým rysem je podle Mlacka (1977) ustálenost frazému. Tuto vlastnost komentuje slovy, že i přes to, že se ustálenost pokládá za jednu ze základních vlastností frazému, není přítomna ve všech jednotkách frazeologie. Jen malé procento z celé frazeologie je tvořeno jednotkami, které jsou ustálené ze všech stránek – tedy tvarově,

lexikálně i významově. Mnohem častěji se totiž některé komponenty ve frazeologických jednotkách ohýbají a mění podle kontextu. Počet variant u jednotlivých frazémů není stejný. Některé frazeologismy jsou zaznamenány jen ve dvou formách, jiné mají celou škálu různých variant. Zjednodušeně se dá říct, že variantnost je nepřímo úměrná stupni ustálenosti frazeologických jednotek. Tedy: „Čím je frazeologická jednotka ustálenejší, tím menej variantov pri nej existuje, a naopak.“ (Mlacek, 1977, s. 83)

Vyjmenovává také významovou nerozložitelnost frazeologismu na jednotlivá slova a doslovnou nepřeložitelnost do jiných jazyků kvůli sémantickým vlastnostem frazému. Za podstatné sémantické vlastnosti pokládá obraznost anebo přenesenost významu frazeologické jednotky. Ačkoli je podle Mlacka obraznost slovního spojení skutečně jednou ze základních a všeobecně rozšířených vlastností frazeologismu, nemůže být považována za rozhodující kritérium frazeologičnosti. Obraznost a přenesenost významu prý může vystupovat vždy pouze při jiných vlastnostech. Tento názor zdůvodňuje tím, že je možné nalézt i volná slovní spojení, která jsou obrazná. Obraznost tedy považuje za kritérium frazeologičnosti pouze v kombinaci s dalšími vlastnostmi. (Mlacek, 1977)

Marie Čechová (1986) se shoduje s Mlackem ohledně hotovosti frazému. Uvádí, že u frazeologické jednotky se předpokládá, že je opakovaně užívána. Díky tomu se jednotka ustálí a je „prefabrikovaná“, tedy hotová před aktem komunikace, do kterého je vhodně zasazena dle kontextu.

Hauser (1980, s. 160) v knize *Nauka o slovní zásobě* popisuje frazeologické jednotky jako víceslovná pojmenování s přeneseným, obrazným významem. Ustálenost považuje za základní podmínku frazeologismů a specifikuje ji jako nezaměnitelnost slovního obsazení frazému. Zdůrazňuje také, že jednotlivá slova ve frazeologismu ztrácejí svůj původní význam a získávají nový význam, který je vždy vázaný na konkrétní frazém.

Klötzerová (1998) docela stručně vymezuje vlastnost frazému jako sémantickou odchylku celku od významu jednotlivých slov nebo anomální funkci takových komponentů (slov).

2.5 Vznik frazémů

Vzniku frazeologických jednotek věnuje Mlacek (1976) ve své knize *Slovenská frazeológia* několik kapitol. Vznik frazeologické jednotky nazývá frazeologizací slovního

spojení. Tento proces přirovnává k lexikalizaci (vzniku slova) odvozováním. Z hotové jazykové jednotky (slovního spojení) vzniká nová jazyková jednotka – frazeologická jednotka, což je skutečně podobné odvozování slov.

Mlacek (1976, s. 19-22) rozlišuje dva stupně frazeologizace (vzniku frazémů). Změnu volného slovního spojení na částečně frazeologizované nazývá *prvotní frazeologizací*. *Druhotná frazeologizace* označuje přeměnu částečně frazeologizovaného výrazu ve výraz úplně frazeologizovaný neboli frazeologický. Změna volného spojení na spojení frazeologické probíhá postupně. Nejprve slovní spojení ztrácí jen některé znaky volného slovního spojení, později i další znaky. Dvojstupňovost frazeologizace však není pravidlem pro vznik všech frazémů. Někdy je totiž postupnost procesu tak plynulá, že jsou zřetelné jen dva póly. Jsou to volná slovní spojení na začátku a frazeologická jednotka na konci procesu frazeologizace.

Frazém vzniká přehodnocením volného slovního spojení, které již existuje, tak, že slovní spojení nabývá nového významu, a to jak po formální, tak po významové stránce. Nový význam je odlišný od původního významu, který vyplýval z významu jednotlivých slov slovního spojení. Nově vzniklý význam a zároveň i celé spojení se ustaluje. (Mlacek, 1976)

Mezi jazykovědci se kvůli vzniku frazeologické jednotky vyskytují spory. Debatuje se, zda je vznik frazému syntaktickou, nebo sémantickou otázkou, a také zda je východiskem pro vznik frazeologické jednotky samotné slovní spojení, anebo pouze nějaké slovo v něm. Ve skutečnosti jsou známy oba dva způsoby vzniku frazému. (Mlacek, 1976)

Máme frazeologické jednotky, u kterých nastalo celkové přehodnocení významu slovního spojení. Motivem pro frazeologizaci bylo tedy celé slovní spojení. Jako příklady lze uvést rčení *udělat kozla zahradníkem* nebo *nosit dříví do lesa*. Takové jednotky vznikly posunutím významu celého spojení, které se následně ustálilo. (Mlacek, 1976)

Existují ovšem i frazeologické jednotky, ve kterých se posunul význam pouze jednoho slova v celém spojení. Tomuto úkazu se říká frazeologicky vázaný význam slova. Impulsem pro frazeologizaci tedy bylo jednotlivé slovo. Ve výrazu *růžová nálada* není podnětem frazeologizace celé slovní spojení, ale jen jedno slovo v něm (slovo *růžová*). (Mlacek, 1976)

Konkrétní popudy pro frazeologizaci volných slovních spojení jsou rozmanité. Někdy se setkáváme s jazykovými činiteli. Může se například jednat o potřebu dostat daný výraz do slovesné podoby: *tíseň – být v tísní*. Jindy to mohou být mimojazykové činitele, například posun na ose klad – zápor: *jako blesk z čistého nebe*. Dalším příkladem činitele může být zveličování: *mít hroší kůži*. Narazit můžeme také třeba na metaforické posuny: *vytáhnout paty z domu*. (Mlacek, 1976)

Za způsob vzniku frazeologických jednotek by se dala považovat i aktualizace frazémů, které je věnovaná následující kapitola.

2.6 Obměny frazémů

Jak už bylo zmíněno výše, přestože se za jednu ze základních vlastností frazeologické jednotky pokládá ustálenost, není přítomna ve všech jednotkách frazeologie. Kromě citování frazeologických jednotek bez jakýchkoli změn a kromě uplatňování různých forem a variant frazémů se setkáváme v mnoha oblastech, například v publicistickém i prostě sdělovacím stylu či v moderní poezii s aktualizovanými, přetvořenými anebo pozměněnými frazeologickými jednotkami. (Mlacek, 1976, s. 83)

Pokud je aktualizace záměrná, vzniká jako formální, anebo významová inovace. Z toho vyplývá, že obměna by měla přinášet nové informace, tedy v nějakém směru rozšiřovat anebo naopak zužovat, konkretizovat, specifikovat původní význam frazeologické jednotky. Hlavním kritériem vhodnosti, zdařilosti parafrázování frazému je tedy jeho významová stránka, jinými slovy sémantická hodnota. Pokud obměna nesplňuje tuto základní podmínku, stává se obyčejným verbalizovaným výrazem, anebo dokonce chybným výrazem. (Mlacek, 1976, s. 96)

Další z možností aktualizace frazémů je kontaminace. Pod tímto termínem se rozumí směšování, přesněji řečeno křížení dvou frazeologických jednotek. To znamená, že z každého frazému se použije jedna část, z jednoho první, z druhého druhá část. Kontaminace může být záměrná. Použití takového frazému může zdůrazňovat nesmyslnost nějakého postupu, také může sloužit ke zlehčení napjaté společenské situace nebo k odpoutání pozornosti od nějakého problému. Příkladem křížení frazeologismů je: *Kdo*

jinému jámu kopá, až se ucho utrhne. Setkat se ovšem můžeme i s neúmyslnou kontaminací. V takovém případě jde o omyl nebo neznalost frazémů. (Čechová, 1986)

V rámci obměn frazémů můžeme také narazit na pořekadlo s aktualizovaným dovětkem. Ten obvykle obrátí původní sémantický význam frazému. Jako příklady takových frazeologismů uvádí Marie Čechová (1986): *Práce šlechtí člověka, ale ničí tělo* nebo *Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek, pozítří je taky den, Holka jak lusk, zelená a křivá* a jiné.

Podle Čermáka (2007, s. 34-35) se idiomy a frazémy vyznačují nápadnou a přirozenou mírou variability, která se projevuje spoustou různě alternujících variant. U frazeologismů si můžeme povšimnout zvláště okaté snahy o produkování stále nových aktualizací, autorských variant, případně zcela nových frazeologických jednotek.

Frazém může mít mnoho variant, které mohou, ale nemusí být ustálené. Vznik neustálených variant je značně omezen. Některé ustálené varianty frazeologických jednotek mohou mít spojitost lokální, například nářeční, nebo časovou (jsou například starší než jiné). Tato oblast jazyka dosud není kodifikovaná, varianty frazémů nejsou normovány, a právě díky tomu je umožněn vývoj stále nových obměn. Stanovení jedné z variant za základní neboli reprezentativní není vždy snadné. (Čermák, 1985, s. 184-185)

Čechová (2012, s. 121) ve své publikaci *Řeč o řeči* optimisticky zmiňuje, že: „Přes občasné nářky na úpadek znalosti frazeologie a nad zánikem některých frazeologických jednotek jsme svědky toho, že tvorba nových frazeologických prostředků a stále nové obměňování prostředků starších neustává.“ Jako ukázkou uvádí obměny frazémů, ve kterých dochází při jejich použití k ironickému příděchu: *Darmo ani kuře nehrabe – Zadarmo ani kuře nehrabe.* Některé aktualizace se dotýkají jen formy frazému: *To je srandy dolík* místo *To je srandy kopec.* Význam tohoto novotvaru je totožný s významem původního spojení, tedy mnoho zábavy, legrace.

2.7 Role frazému

Role nebo také funkce frazému jsou různorodé. Je jich tolik, že se podle nich frazeologické jednotky mohou dokonce třídit (klasifikaci frazeologismů se diplomová práce věnuje v následující kapitole). (Mlacek, 1976)

Mlacek (1976) vymezuje dvě hlavní role frazému. Jako první zmiňuje frazeologické jednotky s nominativní funkcí. Do této skupiny spadají veškeré typy frazeologismů kromě frází. Zdůrazňuje, že je však nutné uvědomit si, že pojmenování frazeologickou jednotkou není totožné s pojmenováním lexikální jednotkou, tedy slovem. Už z toho, že je frazém tvořen několika slovy, vyplývá, že frazeologismus není jen obyčejným pojmenováním, ale že vždy s pojmenováním vyjadřuje i jisté hodnocení, různorodé prvky expresivnosti a emotivnost. Nejde tedy o pouhou nominativní roli.

Jako druhou možnost uvádí frazémy s komunikativní, nebo také výpovědní funkcí. To jsou frazeologické jednotky, které mají větnou stavbu. Výpovědní funkce těchto frazémů se odlišuje od výpovědní funkce vět. Do této skupiny Mlacek (1976) zařazuje jednotky, jejichž cílem je všeobecné poučení, anebo obrazný komunikativní obsah. Takovou roli jednoznačně plní přísloví a pořekadla: *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá, Padla kosa na kámen, Nekřič hop, dokud nepřeskočíš*, ale i ostatní frazeologismy s větnou stavbou, které nepatří ani do přísloví, ani do pořekadel: *Krev není voda. Kdeže ty loňské sněhy jsou.* (Mlacek, 1976)

Čermák (2007) v publikaci *Frazeologie a idiomatika česká a obecná* vyjmenovává více rolí frazému. Zmiňuje například funkci estetickou. Frazém s takovou rolí vyjadřuje obzvláště vydařenou či vtipnou metaforu. Můžeme se setkat i s ekonomickou funkcí pojmenování, tedy frazém je stručný, přesto však výstižný. Jednou z dalších rolí frazeologických jednotek je evaluace, tedy hodnocení. Ve výčtu rolí frazému je zahrnutá i metajazyková funkce. Frazeologické jednotky s touto úlohou umožňují sledování a zasahování do vlastního projevu vsunutým komentářem. (*Co jsem to chtěl vlastně říct. Mám to na jazyku. Na tom si zlomíš jazyk. Jinými slovy...Lépe řečeno...*)

Čermák (2007, s. 58) podrobněji rozvádí kontaktní funkci frazeologických jednotek. Do této kategorie spadají pozdravy. „Kontaktu mezi lidmi v jiném smyslu, než jaký zprostředkovává pozdrav, se týkají frazémy jako: *Chová se, jako by se nic nestalo. S kým mám tu čest?*“ (s. 58) Pod kontaktní funkci také spadají frazémy, jejichž úlohou je vyjádření díku: *Díky bohu! Zaplat' pámbu!* Dále kontaktní roli splňují různé nadávky a kletby: *A sakra! Ty seš korunovanej vůl!*

Funkci komunikativní pokládá Čermák (2007) za vůbec nejdůležitější. Komunikativní roli frazeologických jednotek dále dělí na dvě skupiny. První kategorie je nominativní funkce,

kteřá souvisí s významovou podstatou frazémů. Úkolem nominativních frazémů je pojmenovávat rozličné jevy. Druhou složkou je strukturní funkce, kterou se rozumí úloha, již frazeologická jednotka plní ve vyšší jednotce, tedy v kontextu.

Užití konkrétní frazeologické jednotky je vždy závislé na daném tématu a situaci a také na osobnosti mluvčího. Obvykle se frazeologismy používají v neformálním mluveném jazyku, vyskytují se ovšem i v umělecké próze a publicistice. V odborném jazyce se, až na výjimečné případy, frazémy nevyskytují. (Čermák, 2007)

2.8 Dělení frazémů

Obrovský rozsah frazeologie si vyžaduje klasifikaci všech jejích jednotek. Frazeologické jednotky se však nedají důsledně dělit pouze podle jednoho kritéria. To je způsobeno různorodou výstavbou, rozličným lexikálním složením i pestrou funkční platností frazeologismů. (Mlacek, 1976. s. 52)

2.8.1. Dělení podle Příruční mluvnice češtiny

V *Příruční mluvnici češtiny* jsou frazeologické jednotky děleny podle jejich stavby. Konkrétně jsou idiomatické prostředky tříděny do dvou skupin – větných a nevětných. (Hladká, 1995)

Nevětné frazémy jsou do vět zasazovány až v konkrétních kontextech. Ve větách jsou podle aktuální potřeby gramaticky formovány. Tedy například nevětný frazém *lev salonů* se ve větě zformuje do podoby: *Stal se lvem salonů*. (Hladká, 1995, s. 71)

Hladká zmiňuje pět nejobvyklejších strukturních typů frazeologismů. Prvním jsou frazémy s funkcí slovesnou, tedy takové, které obsahují sloveso: *měnit barvu*, *praštit se přes kapsu*. Druhým typem jsou frazémy s funkcí jména v nominativu, které vznikly spojením adjektiva a substantiva: *jidášský groš*, *růžové brýle*. Třetím druhem jsou opět frazémy s funkcí jména v nominativu, které však vznikly kombinací dvou substantiv: *hodina duchů*, *zkouška ohněm*. Čtvrtou skupinu tvoří frazémy s funkcí adverbialní, ty vznikly ze substantiva a adjektiva, popřípadě z několika substantiv, která však nebyla v nominativním tvaru: *levou rukou*, *s klidem Angličana*. Pátý typ zahrnuje frazémy tvořené komponenty, které nejsou sémantické, tedy nenesou vlastní význam a nejsou schopné fungovat jako větné členy. Tyto

frazeologismy nazývá *Příruční mluvnice češtiny* frazémy z neautosémantických komponentů: *podle mého, pro nic za nic*. (Hladká, 1995, s. 71)

Mimo pěti zmiňovaných skupin do nevětných frazémů Hladká (1995, s. 72) zařazuje také ustálená přirovnání. Ta mohou připomínat větnou strukturu. „Avšak některé pozice se v ní obsazují až v konkrétních kontextech, např. *spát jako na vodě* – (někdo) *spí jako na vodě* – *Dědeček spí jako na vodě*.“

Obsah nevětných frazémů je skutečně bohatý a není pevně ohraničen oproti volným slovním spojení. Jako hraniční případy jsou uvedena slovní spojení, která vznikla kombinací verba s abstraktními substantivy, tedy takovými podstatnými jmény, která označují pocity, myšlenky, kvality a jiné věci, které není možné vnímat lidskými smysly. Příkladem takových slovních spojení jsou: *získat motiv, mít motiv, ztratit motiv*. (Hladká, 1995, s. 71)

Druhou velkou skupinou frazémů jsou již zmiňované frazémy větné. Ty, jak samotný jejich název napovídá, mají podobu hotové věty. Věta může být buď slovesná: *Ranní ptáče dál doskáče*, neslovesná, tedy neobsahuje verbum: *Všude dobře, doma nejlíp*, anebo se může jednat o souvětí: *Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění*. Větné frazémy se do kontextu zapojují, na rozdíl od frazémů nevětných, jako celek, žádný komponent takové frazeologické jednotky se tedy neohýbá. Obvykle se mezi nimi vydělují pořekadla (*I mistr tesař se někdy utne*), pranostiky (*Vánoce na blátě, Velikonoce na ledu*), přísloví (*S poctivostí nejdál dojdeš*) a okřídlená slova (*Veni, vidi, vici*). (Hladká, 1995, s. 72-73) Okřídlené výrazy jsou víceslovná spojení vzniklá z citátu konkrétní literární anebo historické postavy. Pokud se citát používá nadále jedině ve svém původním významu, jde i přes jeho ustálenost stále o citát. Pokud však výrok překonal hranici svého originálního použití a je používán i v jiných kontextech, je považován za okřídlený výraz. (Mlacek, 1976, s. 103) Pořekadlům, příslovím a pranostikám se diplomová práce ještě bude věnovat, proto nejsou v této kapitole více rozváděny.

Stejně jako u nevětných frazémů, je i odvětví větných, potažmo vícevětných frazémů mnohem rozsáhlejší. Můžeme do něj přiřadit mnohé průpovídky a situační výroky: *V Praze je blaze. Ale draze!* Zapomínat by se nemělo ani na frazémy dialogické, což jsou ustálená slovní spojení, která souvisejí minimálně se dvěma komunikanty: *Pozdrav pámbu! Dejž to pámbu!* (Hladká, 1995, s. 73)

2.8.2 Dělení podle Františka Čermáka

Český jazykovědec František Čermák uvádí, že je mnoho druhů dělení frazeologismů. O některých možných klasifikacích říká, že jsou téměř bezcenné, jelikož nejsou jasně ohraničené. Jako příklad nefunkčního dělení uvádí klasifikaci stylistickou. Problematická je dle jeho slov také klasifikace sémiotická neboli znaková, jelikož je až příliš obecná. Klasifikaci etymologickou neuznává kvůli nedostatku spolehlivých informací a pramenů. U klasifikace sémantické kritizuje její náročnost a neujasněnost kritérií. (Čermák, 2007, s. 44)

Za platné třídění považuje Čermák (2007) klasifikaci podle funkcí jednotlivých frazeologismů. Funkcím frazémů se práce již věnovala, proto zde nejsou znovu rozepsány.

Za funkční dělení také Čermák (2007, s. 44) pokládá klasifikaci formálně-strukturní. Ta je „založená na evidenci vstupních komponentů, které sice o frazému mnoho nevyprávějí, navenek tu však sledované komponenty jsou většinou povědomé a vnějškově shodné se slovy pravidelného jazyka.“ Podle strukturní klasifikace vyděluje Čermák (2007) tři hlavní skupiny, do kterých frazémy dělí. Jsou to frazémy kolokační, propoziční a lexikální.

Do třídy kolokačních frazeologismů zařazuje takové frazémy, které jsou tvořeny slovy, ale samy o sobě netvoří hotovou promluvu neboli větu. Spadají sem například frazémy: *panenko skákavá, kápnout božskou, umět se narodit*. Tuto skupinu pokládá za nejobsáhlejší oblast idiomatiky a frazeologie. (Čermák, 2007)

Skupina propozičních frazémů zahrnuje taková slovní spojení, která tvoří hotovou propozici neboli promluvu: *Do třetice všeho dobrého. Dobré pořizení! Cti otce svého i matku svou*. (Čermák, 2007)

Poslední třídou jsou frazémy lexikální, jejichž komponenty spadají do roviny morfémové, tedy slovotvorné, a funkčně jsou jednoslovným lexémem: *budižkničemu, tvrdošijně, kratochvíle*. Takové frazeologismy vznikají kombinací slov. Lexikální frazémy jsou dle slov Čermáka nejvíce spornou a zanedbávanou oblastí frazeologie. (Čermák, 2007)

Mimo mnohé jiné publikace vydal František Čermák *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. V něm zaznamenává veškeré české frazeologismy. Frazeologické jednotky jsou ve slovníku řazeny abecedně. Kromě výkladů frazeologických jednotek jsou v díle k nalezení také informace o teorii frazeologie. Slovník je rozdělen na čtyři samostatné díly. Každý z dílů

zachycuje jednu skupinu frazeologismů, a tedy nabízí další klasifikaci, dle které je frazémy možné třídit. První díl je věnován přirovnání, druhý díl výrazům neslovesným, třetí díl výrazům slovesným a poslední, čtvrtý díl Slovníku české frazeologie a idiomatiky zachycuje výrazy větné.

Čermák (2009b) stručně popisuje přirovnání jako ustálené idiomatičké pojmenování, jehož úlohou je označení, hodnocení či popis podobnostního vztahu mezi podstatným jménem, které bylo určeno v konkrétním kontextu, a předem daným modelem. Jako příklady přirovnání uvádí: *mít hlad jako vlk, být tvrdý jako kámen*.

Výrazy neslovesné Čermák (2009c) dále dělí na nominální neboli jmenné a relační. Ukázkou neslovesných frazémů jsou: *dlouhé prsty, hubená léta*.

U výrazů slovesných Čermák (2009d) zdůrazňuje jejich různorodost. Jsou uplatňovány jako hotové přísudky, k nimž je dle kontextu doplněn podmět. Společným znakem je přítomnost slovesa v infinitivu: *házet klacky pod nohy, jít příkladem*.

Výrazy větné, jak už je zmiňováno v předešlé kapitole *Dělení podle Příruční mluvnice české*, se zapojují do textu jako hotové věty a žádný komponent v nich se neohýbá. Tato skupina frazémů je dle Čermáka (2009a) mnohdy nepřesně nazývána jako říkanky, pranostiky, přísloví a k nalezení jsou i mnohé další zavádějící názvy. Příkladem větných frazeologických jednotek jsou: *Dvakrát měř, jednou řež. Únor bílý, pole sílí*.

2.8.3 Dělení podle Jozefa Mlaceka

Jozef Mlacek (1976) ve své publikaci *Slovenská frazeológia* vyjmenovává mnoho kritérií, podle kterých lze frazeologické jednotky dělit.

Jako první uvádí sémantickou klasifikaci, která byla prvním a po dlouhou dobu také jediným způsobem dělení frazémů. Dodnes je tomuto třídění přikládána velká váha, ačkoli již existuje mnoho dalších klasifikací. Pramení ze vztahu mezi lexikálním vyjádřením a významovou platností celé frazeologické jednotky, přesněji z toho, nakolik význam frazému souvisí, či naopak nesouvisí, s významy jednotlivých slov, ze kterých je frazeologismus poskládán. (Mlacek, 1976, s. 53-57)

Frazémy lze mimo jiné dělit podle jejich konstrukce, tedy výstavby, dále pak podle funkce, podle vztahu ke spisovnému jazyku, nebo dle principu, podle kterého vznikají. Možná je i klasifikace podle vztahu frazeologické ustálenosti a variantnosti. (Mlacek, 1976, s. 57-64)

V knize je uvedeno také dělení podle původu jednotlivých frazeologických jednotek. Mlacek (1976, s. 64-67) upřesňuje, že primárně se frazeologie rozděluje na domácí a převzatou, nicméně tato klasifikace nemá podstatný význam. Pokud v převzaté frazeologii nejsou pojmenované cizí reálie a její význam je jasně pochopitelný, velmi rychle zdomácní. Frazémy dle jejich původu rozděluje celkem do devíti skupin:

- frazeologismy převzaté z antiky, ze starověkých řeckých a římských dějin a mytologie (*Achillova pata*)
- frazeologismy z biblických a křesťanských pramenů (*být v Adamově rouše*)
- frazeologismy související s dějinami společnosti (*objevit Ameriku*)
- frazeologismy vzniklé z názvu literárních děl, historických citátů, literárních postav (*Kostky jsou vrženy.*)
- frazeologismy převzaté z pohádkového světa, lidové slovesnosti (*za sedmi horami, za sedmi řekami*)
- frazeologismy ze života a zkušenosti lidu (*silný jako býk*)
- frazeologismy související s řemesly (*kout železo, dokud je žhavé*)
- frazeologismy vzniklé při zájmových činnostech, např. sportu (*úder pod pás*)
- frazeologismy vzniklé ze spojení používaných v moderním výrobním světě (*Jde to jako na běžícím páse.*)

2.8.4 Dělení podle Marie Čechové

Marie Čechová dělí frazeologické jednotky do dvou hlavních skupin. Jsou to kulturní frazeologie a tradiční nebo také lidová frazeologie.

Do kategorie lidových frazémů přiřazuje Čechová (2012) pranostiky, rčení, přísloví, ustálená přirovnání a přísloví. Tradiční, lidové frazeologii je v diplomové práci věnována celá následující kapitola.

Frazeologii kulturní Čechová (2012, s. 127-129) vykládá jako součást naší kulturní historie, kulturního dědictví národa a jeho kulturního života. Jedná se tedy o taková ustálená slovní spojení, která vznikala v průběhu našich dějin. Mezi kulturní frazeologismy zařazuje ustálená obrazná slovní spojení, která mají antický nebo mytologický původ. Příkladem je ustálené spojení *Achillova pata*. Dále do této kategorie spadají frazeologické jednotky, které mají biblický nebo křesťanský původ, jako je například frazém *nevěřící Tomáš*. V neposlední řadě mezi kulturní frazeologii patří historicko-kulturní obraty, ukázkou je třeba idiom *Kostky jsou vrženy*. Čechová do této kategorie zařazuje cizojazyčnou a překladovou frazeologii. Velmi běžné jsou latinské frazémy, například *Veritas vincit* neboli *Pravda vítězí*. Mezi kulturní frazeologií a lidovou frazeologií není jasně vytyčená hranice. Je to způsobeno tím, že i tradiční, lidová frazeologie je využívána nejen při běžné komunikaci, ale její výskyt je rozšířen do všech oblastí, a to i do oblastí odborné. V té se můžeme setkat například s ustáleným slovním spojením *dvě strany téže mince*, použitým ve významu dva různé aspekty jednoho jevu. Lidovou frazeologii můžeme najít například i ve finanční sféře: *Došlo k pádu koruny*. „Proces prolínání není jednosměrný, mnohý tzv. kulturní frazém zlidověl, stejně jako lidový tím, že se přestal užívat nebo že mu lidé přestali běžně rozumět, se stal knižní, dokonce i zcela zastaral.“ Jako příklad takových frazeologických jednotek autorka uvádí: *Kůň dvou pánů – hubenec* nebo *Sám sobě ježek kadeřav*. (Čechová, 2012, s. 127-129)

2.8.5 Rekapitulace dělení frazémů

Možností jak dělit frazeologické jednotky je opravdu mnoho. V některých rysech se uváděné dělení shodovalo, v některých znacích se naopak třídění frazeologismů rozcházelo. Do práce byly vybírány takové klasifikace, které mimo jiné zmiňovaly lidovou frazeologii, respektive přísloví, pranostiky, rčení, pořekadla a ustálená přirovnání, jelikož praktická část diplomové práce je věnovaná právě lidové frazeologii, konkrétně příslovím a pranostikám.

Příruční mluvnice češtiny frazeologické jednotky třídí do dvou skupin, větných a nevětných frazémů. Většina lidové frazeologie by spadala do větných frazémů. Termín lidová frazeologie se však v knize přímo nevyskytoval.

Klasifikace frazémů v podání Františka Čermáka je výrazně lingvistická a podrobná. Tak důkladné dělení pro tuto práci není relevantní, nicméně je v práci zmiňováno, z důvodu

významnosti osobnosti Františka Čermáka ve vztahu k české frazeologii, o jejíž rozvoj se podstatně zasloužil.

Jozef Mlacek nabízí značně detailní dělení frazeologických jednotek. Podrobněji je v diplomové práci rozvedeno dělení frazémů dle jejich původu. Na tomto dělení si lze všimnout rozdílu mezi kulturní a lidovou frazeologií. Kromě toho by zkoumání původu jednotlivých frazémů mohlo být zajímavým zpestřením výuky českého jazyka.

Marie Čechová dělí frazeologismy na kulturní a na tradiční, lidové. Toto dělení má podobné znaky s Mlackovou klasifikací frazémů dle původu, není však tolik podrobné, což je pro tuto práci užitečné. Třídění frazémů podle Marie Čechové bylo východiskem pro výběr frazémů do praktické části této diplomové práce.

2.9 Lidová frazeologie

Do lidové neboli tradiční frazeologie jsou řazeny pranostiky, rčení, pořekadla, přísloví a ustálená přirovnání. Tyto termíny jsou mnohdy nesprávně zaměňované, či považované za synonymní. Z tohoto důvodu je důležité v diplomové práci specifikovat, jaké společné znaky musí frazémy mít, aby spadaly do té, či oné zmiňované skupiny.

Lidová frazeologie souvisí se životními zkušenostmi a životním stylem lidu. Lidové frazeologické jednotky mnohdy souvisí s lidovou výrobou, řemesly a v neposlední řadě s životními zkušenostmi. Zařazují se do ní jak spisovné, tak i nářeční frazeologismy. (Mlacek, 1976, s. 73)

2.9.1 Ustálená přirovnání

Příruční mluvnice češtiny (Hladká, 1995, s. 72) ustálená přirovnání definuje jako slovní spojení, která se používají k popisu nějaké situace „připodobněním jejího znaku k předem danému zobecnělému modelu.“

Obvykle se přirovnání používají ke kladnému, či negativnímu zhodnocení a zdůraznění (intenzifikaci) daného znaku. „U některých ustálených přirovnání intenzifikační aspekt zcela převládne, což může vést k jejich částečné nebo úplné desémantizaci.“ Příkladem je přirovnání *jako hrom*, které se používá ve smyslu zesilovací funkce: *zamilovaný jako hrom*. (Hladká, 1995, s. 72)

Ustálená přirovnání patří mezi nevětné frazémy. Jejich základní podoba je stabilní, tedy neměnná. Zasazují se jako celek do konkrétních kontextů. Například *zvědavý jako opice* – Petr je *zvědavý jako opice*. (Hladká, 1995)

2.9.2 Rčení

Hauserova (1980, s. 164) specifikace těchto frazeologických jednotek zní: „Rčení neboli úsloví jsou frazeologismy, jejichž klíčovým slovem je sloveso.“ Základní složkou je tedy sloveso, které se může uvádět v různých jeho tvarech. Ve slovnících jsou nejčastěji uváděna v infinitivním tvaru: *mluvit do větru, vzít vítr z plachet*. V promluvě se zmiňované příklady mohou vyskytnout třeba takto: *Bylo to, jako bych mluvila do větru. Vzal mu vítr z plachet*. Existují i rčení, která mají ustálenou větnou podobu, a tedy neexistuje jejich infinitivní varianta. I taková rčení jsou ovšem vždy zakomponována do projevu a mluvnicky se podle konkrétního kontextu mění. Příkladem větných úsloví je: *teče mu voda do bot, uhodila kosa na kámen*. (Hauser, 1980)

Rčení mají stylistické poslání. Jejich úkolem je oživení a zpestření mluveného nebo psaného projevu. (Zaorálek, 1996, s. 5)

2.9.3 Pořekadla

Pořekadla a větná rčení mezi sebou nemají tak jasné hranice, proto jsou pořekadla často zaměňována za rčení. Rozdílem mezi nimi je, že pořekadla mají stálou podobu, která je skutečně neměnná. (Hauser, 1980, s. 164)

„Pořekadla jsou průpovídkami situačními nebo charakterizujícími osoby. Mívají často veršovou podobu.“ (Hauser, 1980, s. 164) Známymi pořekadly jsou například: *Já nic, já muzikant*.

Ve větách jsou pořekadla těsně vázaná na situaci, ve které jsou užita: Je takový *mouchy snězte si mě*. (Hauser, 1980)

2.9.4 Přísloví

Na rozdíl od pořekadel mají přísloví nejen obrazné výrazy, ale mají i poučný záměr, didaktizující poslání. (Mlacek, 1976)

Podle Hausera jsou přísloví krátké průpovědi, ze kterých vyplývá nějaké mravní, etické ponaučení. Prísloví mají smysl sama o sobě, nepotřebují žádný kontext, jinými slovy jsou na kontextu nezávislá. „Užívá se ho jen jako analogie, jako vystižení podobné situace.“ Význam přísloví je platný za všech okolností, proto je sloveso v atemporálním tvaru: *Kdo šetří, má za tři. Podej čertu prst, chce celou ruku.* (Hauser, 1980, s. 165)

V *Základním slovníku českých přísloví* Čermák (2013, s. 5) uvádí, že: „Prísloví, parémie či též někdy adagium je prastarý útvar (viz biblické *Oko za oko, zub za zub*), který má každý jazyk.“ Za přísloví je považováno ustálené větné spojení, které zachycuje pravdu založenou na předešlé zkušenosti a zdravém rozumu. (Čermák, 2013)

Podle Zaorálka (1996) jsou přísloví dílem lidové filozofie, zkušenosti a moudrosti. Účelem přísloví je poučení, výstraha či pokárání, jejich poslání je tedy mudroslovné (nesoucí moudrost). Jsou vždy používána pouze v ustálené podobě a tvoří celou větu.

Ve *Slovníku jazyka českého* je přísloví definováno jako „stručně, jadrně vyjádřená pravda nebo zkušenost.“ (Trávníček, 1952, s. 1285)

Hladká (1995, s. 73) stručně charakterizuje přísloví jako věty, které nesou mravní poučení, jež pramení z kolektivní zkušenosti.

2.9.5 Pranostiky

Slovo pranostika vzniklo z latinského slova prognosis a znamená předpověď. Nejedná se však o jakoukoli předpověď, nýbrž o předpověď, která má souvislost s počasím, atmosférickými jevy či s ročním obdobím. Mimo to pranostika popisuje práce v přírodě, respektive dává k nim nějaké doporučení v rámci nějakého ročního období, měsíce, či dokonce dne. (Čechová, 2012, s. 153)

Pranostiky se od všech ostatních frazeologických jevů odlišují tematikou. Tou jsou opakující se přírodní děje a práce lidu v závislosti na nich. Častým úkazem v pranostikách je uvádění do souvislosti počasí ve dvou různých obdobích. Tedy podle počasí v jednom období, potažmo dni, týdnu, měsíci, lze odhadovat, předpovídat, jaké počasí bude v jiném více či méně vzdáleném dni, týdnu, ročním období. Příkladem je: *Když Kateřina klouže, Mikuláš přeskakuje louže* nebo *Medardova kápě čtyřicet dní kape.* (Čechová, 2012, s. 153)

Hauser (1980, s. 164,165) uvádí, že pranostiky stejně jako přísloví nesou nějakou lidovou zkušenost. Tato zkušenost je však orientovaná pouze na přírodní jevy, především pak na počasí.

Český etymologický slovník o pranostice říká, že je to „lidová průpovídka, týkající se předpovědi počasí.“ (Rejzek, 2015, s. 546)

3 Frazémy ve vztahu k žákům 1. stupně základní školy

3.1 Dopad společenského prostředí na řeč dětí

Průcha (2011) ve své publikaci o dětské řeči a komunikaci uvádí, že rozvoj komunikačních kompetencí u dětí je nepochybně z velké míry ovlivněn rodinným prostředím, ve kterém dítě žije.

Všechny jevy, procesy a vztahy, které člověka obklopují v rodině, sociální skupině, či společenské vrstvě a vůbec celé společnosti, jsou dle *Pedagogického slovníku* považovány za společenské prostředí. Je to tedy soubor veškerých vlivů ostatních lidí, kterým je člověk ve společnosti vystavován. To vše má značný dopad na edukační proces a jeho výsledky. (Průcha et al., 2003, s.218)

Průcha (2011, s.146-147) vyjmenovává čtyři hlavní faktory, které působí na jazykový vývoj dítěte v rámci rodiny.

Prvním faktorem je struktura rodiny. Dle Průchy (2011) je možné, že vývoj komunikačních dovedností je ovlivněn tím, zda dítě žije v úplné rodině. Na druhou stranu, dítě z neúplné rodiny může častěji komunikovat s prarodiči, sourozenci nebo s pečující osobou a tím kompenzovat chybějícího rodiče.

Sourozenci a ostatní členové rodiny jsou dalším faktorem. Vývoj dítěte z jazykového hlediska je ovlivněn tím, zda vyrůstá se sourozencem, nebo bez něj, a také tím, jak často má možnost hovořit se svými prarodiči a jinými členy rodiny. Průcha uvádí, že názory o vlivu sourozenců na rozvoj komunikačních schopností se různí. Je totiž zjištěno, že děti bez sourozenců mají mnohdy více příležitostí k promluvám s dospělými než děti, které sourozence mají. Zároveň je však zjištěno, že starší sourozenci mají kladný vliv na rozvoj řeči svých mladších sourozenců. (Průcha, 2011)

Socioekonomické postavení a profese rodičů je třetím faktorem, který působí na vývoj dětské řeči. Autor uvádí, že komunikace rodičů, respektive matek, se od sebe značně liší podle jejich profesního i majetkového postavení. Příkladem, jak se socioekonomické postavení může odrážet v rodině, je třeba vybavenost domácnosti knihami nebo délka a frekvence sledování televize. (Průcha, 2011)

Posledním faktorem je úroveň vzdělání rodičů. Ačkoli je v knize uveden jako poslední, je považován za nejvýznamněji působící vliv na vývoj komunikace u dětí. Děti, jejichž rodiče dosáhli vyššího vzdělání, se vyjadřují totiž lépe. V souvislosti s tímto faktorem Průcha připomíná, že na toto téma existuje teorie B. Bernsteina, která se zabývá právě vztahem mezi vzděláním, sociální třídou a jazykem. (Průcha, 2011)

Nejen řeč, ale i znalost, potažmo pochopení frazeologických jednotek je ovlivněno sociálním prostředím, ve kterém žáci vyrůstají. Jedná se především o prostředí školy, rodiny a mimoškolních zařízení. (Čechová & Styblík, 1998, s. 98)

3.2 Frazémy ve výuce českého jazyka na 1. stupni ZŠ

3.2.1 Proč se frazémům věnovat ve výuce

„Začleňování frazeologie do výuky může ovlivnit pracovní atmosféru, vnést do ní vtip, humor, ale posílit také její výchovné působení, neboť frazeologie (zvláště přísloví) shrnuje životní zkušenosti a moudrost lidu.“ (Čechová & Styblík, 1998, s. 99)

Frazeologismy jsou hodnotné z kognitivního neboli poznávacího, výchovného a komunikačního hlediska a mohou zpestřit vyjadřování jedince. Mimoto jsou frazeologické jednotky součástí kulturního dědictví naší země. Z tohoto důvodu by měly být frazeologismy součástí výuky. (Čechová & Styblík, 1998, s. 99)

Podle *Příruční mluvnice češtiny* jsou frazémy konkurenčními prostředky k neidiomatickým výrazům, tedy nabízejí bohatější vyjadřování. (Hladká, 1995)

Mlacek (1976, s.1) uvádí, že úroveň cizího, ale i mateřského jazyka se mimo jiné posuzuje podle míry ovládnutí frazeologie.

Jedním z cílů českého jazyka (jakožto školního předmětu) je rozvoj slovní zásoby. Frazeologismy by tím pádem do jeho výuky jednoznačně měly být zařazovány.

3.2.2 Realita frazémů ve vyučování

Ve výuce má své místo především lidová, tradiční frazeologie. Ačkoli je používána, žáci jí mnohdy nerozumí. To je způsobeno nejčastěji tím, že se ve frazeologických jednotkách vyskytují popisy starších dobových poměrů, které žáci nezažili: *Komu celá ves boty kupuje,*

chodí bos. Neporozumění frazémům dále plyne z použití archaických slov: *Sám sobě ježek kadeřav.* (Čechová & Styblík, 1998, s. 99)

Frazeologie nabízí pestré možnosti pro práci s jazykovým materiálem ve výuce. Nemusí se jednat pouze o literární a slohovou nauku, frazémy lze využít i při výuce gramatiky. Na frazeologických jednotkách se dají znázornit různé jazykové jevy. Například některá přísloví a pořekadla mohou sloužit jako modely pro různé druhy vedlejších vět. (Čechová & Styblík, 1998, s. 100)

Frazémy však mohou do vyučování přinést i problémy. Ty se netýkají pouze sémantické stránky, tedy potřeby odhalení významu frazeologismu. Potíž může vyvstat ve formální stránce. „Frazémy mnohdy obsahují slova vyšlá z užívání, anomální spojení a rozmanité kombinace prvků různých jazykových rovin.“ Při volbě frazeologismů do vyučování je nutné dbát na jejich kultivovanost. Není samozřejmě vhodné volit frazémy, které obsahují vulgarismy. S frazémy se pracuje v jejich původní podobě, učitel by je neměl převádět například do spisovné podoby. (Čechová, 2012, s. 208)

Čechová v knize *Řeč o řeči* popisuje, že v rámci jejího výzkumu na otázku, zda je užitečné frazeologii začleňovat do výuky, odpověděli všichni učitelé, až na jednu výjimku, pozitivně. Respondent však v tomto případě neodpovídal přímo na položený dotaz, jeho odpověď tedy nebyla přísně vzato negativní. Nejčastěji učitelé svoji odpověď opírali o přesvědčení, že frazeologická cvičení pomáhají rozvíjet slovní zásobu a komunikační schopnosti. Někteří také uváděli, že zapojení frazeologie do výuky funguje jako motivace pro žáky. Mezi dalšími zdůvodněními, proč je vhodné frazémy do výuky zařazovat, bylo třeba zachování tradice, okořenění slovní zásoby nebo rozvoj fantazie. (Čechová, 2012, s. 209)

3.2.3 Práce s frazémy ve výuce

Ve výuce se s frazémy dá pracovat mnoha různými metodami. Příkladem je doplňování pravé strany přirovnání, porovnávání významů dvou podobných frazémů či využívání frazeologických jednotek v textu. Dále je možné využívat výkladové slovníky, ať už přímo frazeologické slovníky pro vysvětlení celého významu frazému, nebo jen pro vysvětlení neznámých, archaických slov. Také je možné žáky podněcovat ke shromažďování regionálních frazémů, nebo ke sbírání frazeologismů, které se týkají různých oblastí,

například zemědělství, řemesel, sportu... Nasbírané frazémy je možné dělit podle různých kritérií, například podle jejich původu. (Čechová & Styblík, 1998, s. 99-100)

Podle Čechové je nutné se frazeologii ve škole věnovat systematictěji. Dosavadní práce s frazeologickými jednotkami je spíše nahodilá. Občas jsou do výuky zařazena nějaká frazeologická cvičení, ale ta nepovažuje za dostačující. Vyžaduje soustavné výklady všech typů frazeologismů, které budou doplňované promyšlenými cvičeními. (Čechová, 2012, s. 119)

Autorka v publikaci *Řeč o řeči* (2012) vyjmenovává další možnosti, jak je s frazémy ve výuce možné pracovat.

Frazeologické jednotky je možné interpretovat, tedy vykládat jejich význam. Frazeologismy se dají porovnávat s běžným pojmenováním: *je vychytralý – je jako liška*. Nabízí se analýza vztahu slova a frazému, jelikož slovu neboli komponentu frazému nezůstávají všechny vlastnosti, dokonce mnohdy přichází o svůj rys. Ukázkou může být rčení *křížem krážem* (znamenantící *napříč různými směry*), jehož komponent *krážem* existuje pouze v souvislosti s tímto ustáleným slovním spojením. V tomto případě je dvakrát použité stejné slovo *křížem*, pouze v jednom z komponentů je slovo ve své anomální podobě. „S žáky lze zkoumat stupeň frazeologizace některých slovních spojení: zda jsou to ustálená obrazná spojení víceslovná, zda v nich užitá slova mají anomální podobu či/a omezenou kolokabilitu (spojovatelnost) s jinými slovy...“ (Čechová, 2012, s. 207)

3.2.4 Frazémy v řeči dětí

Ačkoli mnoho lidových frazémů upadá do zapomenutí, především ty, které popisují dobové sociální podmínky nebo obsahují archaická slova, mnohé nové frazeologické výrazy vznikají. (Čechová, 1993) U mládeže vzniká potřeba frazémy vtipně aktualizovat. Příkladem takové aktualizace je *Mluvíti stříbro, mlčeti – nedostatečná*. Starší děti a mládež mají cit pro jazykovou hru, která se projevuje obměňováním jednotlivých částí frazémů. Například úprava přirovnání původně znějícího *nenápadný jako sáně v létě na nenápadný jak sáně na Saahaře*. (Čechová, 1986) Dochází také k „převrácení obou částí větných frazémů: *Není důležité zúčastnit se, ale vyhrát*.“ (Čechová & Styblík, 1998, s. 100) Tyto neologismy byly zaznamenány sice u mládeže, ale nejsou omezeny pouze na mládež. (Čechová, 1986)

Je zjištěno, že nejznámější a zároveň nejjednodušší tradiční frazeologické jednotky jsou poměrně zaběhlé i u dětí mladšího školního věku. Tím jsou myšlena především ustálená přirovnání, jako je například *Je chytrý jako liška* anebo rčení, třeba *Má za ušima. Znalost*, a především pak pochopení ostatních frazémů je na velmi nízké úrovni. (Čechová & Styblík, 1998, s. 98)

Marie Čechová (2012) věnovala část své knihy *Řeč o řeči* otázce, zda je možné, že děti svou řeč prožívají. V rámci této části knihy zmiňuje, že děti a jejich řeč jsou nepřetržitě vystavovány okolním vlivům světa. V důsledku této interakce dítě reaguje na řeč dvěma způsoby. První možností je, že dítě nově nabytá slova či fráze zapojuje do schémat, která již zná. Tímto způsobem mohou být do řeči dítěte začleňovány i frazeologické jednotky. Pokud však dítě není schopné nově osvojená slova a konstrukce zapojit do svého schématu, předělává si je, anebo vytváří zcela nové modely. Jednodušeji řečeno, jde buď o proces asimilace, při kterém se dítě přizpůsobuje schématu, nebo ve druhém případě jde o proces akomodace, tedy dítě si modely přizpůsobuje svým potřebám. Vzhledem k tomu, že se dítě v řeči učí především nápodobou, tedy mechanicky a nevědomě, dochází mnohdy k mylnému výkladu frazémů. To plyne především z neznalosti slov, která se ve frazeologických jednotkách vyskytují. Nápodoba však není jediným způsobem, kterým si děti řeč osvojují. Je prokázáno, že děti vynakládají úsilí, aby porozuměly smyslu slyšené a psané řeči. Snaží se tedy podmanit si vyjadřovací struktury včetně frazémů. Této snahy pochopit význam slyšeného a psaného je ve výuce při práci s frazémou dobré využívat. (Čechová, 2012, s. 26-29)

4 Praktická část

Východiskem pro výzkumné šetření této diplomové práce je mimo jiné výskyt frazeologických jednotek v učebnicích českého jazyka pro první stupeň základních škol. Z toho důvodu je nutné přednostně před samotným šetřením provést analýzu těchto učebnic.

4.1 Učebnice českého jazyka pro 1. stupeň ZŠ

4.1.1 Učebnice

Na charakteristiku učebnic je možné pohlízet z různých stran. Učebnici je možné považovat za „konkretizaci projektu didaktického systému daného vyučovacího předmětu“. Dále je učebnice primárním vyučovacím a učebním nástrojem. Jsou v ní specifikované vzdělávací i výchovné cíle, které vycházejí z učebních osnov. Od cílů se odvíjí obsah a míra podrobnosti učiva učebnice. Učebnice má vztah k procesu výuky, z této relace ji lze charakterizovat jako obecnou předlohu pro scénář výukového procesu. V neposlední řadě je učebnice definována jako prostředek komunikace zprostředkované, tedy žák, potažmo i učitel skrz učebnici komunikuje s učivem. (Veverková, 2002, s. 143)

V knize *Školní didaktika* (2002) jsou uváděny dvě hlavní úlohy, které učebnice má.

První velkou úlohou učebnice je didaktická funkce. Do této skupiny spadá zprostředkování informací o učivu, tedy funkce informativní. Dále se sem řadí funkce formativní, která usiluje o to, aby se získané vědomosti a dovednosti internalizovaly, tedy aby se zvnitřnily a staly hodnotami žáků. Poslední úlohou učebnice, která patří do skupiny didaktických funkcí, je funkce metodologická. Pod tou se rozumí snaha o osvojení metod poznání žáky. (Veverková, 2002, s. 143)

Druhou roli, kterou učebnice má, je organizační funkce. Ta zahrnuje plánovací a motivační úlohu učebnice. Mimoto učebnice pomáhá řídit průběh výuky. V neposlední řadě má učebnice kontrolní i sebekontrolní funkci. (Veverková, 2002, s. 143)

Školní didaktika (2002) uvádí, že učebnice je také možné dělit podle jejich vztahu k povaze vyučovacího předmětu.

První vydělenou skupinou jsou „učebnice v užším smyslu“, které se soustředí zejména na osvojování učiva. V takových učebnicích se vyskytuje především výkladový text, tedy

výkladová složka. Do té se řadí samotný výkladový text, k němu se dále přidává doplňující text a následuje text, jehož úlohou je vysvětlit probíranou látku. (Veverková, 2002, s. 143)

Druhou kategorií jsou cvičebnice, které, jak samotný název napovídá, obsahují především cvičení, která jsou určena k procvičení učiva. Obsahují také úlohy, které vybízejí žáky k samostatné práci. (Veverková, 2002, s. 143)

Poslední samostatnou skupinou jsou čítanky. Jejich obsahem je antologie textů, tedy jsou v nich úryvky z vybraných knih. (Veverková, 2002, s. 143)

4.1.2 Výskyt frazémů v prvostupňových učebnicích českého jazyka

Tématem této diplomové práce jsou frazémy v českém jazyce na prvním stupni základní školy. Učebnice jsou obvykle součástí výuky českého jazyka. Z toho důvodu je do této práce zakomponováno zmapování učebnic s důrazem právě na výskyt frazeologických jednotek.

Rozebírané jsou učebnice od tří nakladatelství, se kterými se nejčastěji pracuje na školách, které se účastnily výzkumného šetření pro praktickou část této diplomové práce. Je to Státní pedagogické nakladatelství, známé pod zkratkou SPN, dále je to nakladatelství Nová škola a posledním nakladatelstvím je Fraus.

Vybrané učebnice jsou určeny pro čtvrté a páté ročníky, tedy pro žáky, kteří jsou ve druhém vzdělávacím období, což je kategorie žáků, která se účastnila zmiňovaného výzkumu.

Ačkoli se jedná o učebnice, svým charakterem spadají spíše do třídy cvičebnic – vyskytuje se v nich množství různých cvičení, která žáci mohou vypracovávat samostatně a procvičovat si tak probírané učivo.

Předmětem zkoumání byla nejen míra výskytu frazémů v daných učebnicích, ale také kontext, ve kterém se žáci s frazeologickými jednotkami setkávají. Zda se frazémy vyskytují pouze v textech a pravopisných cvičeních, nebo je dán důraz i na porozumění významu jednotlivých frazeologismů a na jejich zasazení do kontextu v mluvené či psané podobě.

Státní pedagogické nakladatelství

Český jazyk 4 pro základní školy (E. Hošnová, M. Šmejkalová, I. Vaňková)

Český jazyk 5 pro základní školy (E. Hošnová, M. Šmejkalová, I. Vaňková, M. Buriánková)

Tyto učebnice jsou strukturovány do kapitol, z nichž každá se zabývá jedním z jazykových témat, například vyjmenovanými slovy.

V každé kapitole je nalezneme takzvaně slohový úkol. V těchto úkolech je výskyt frazeologismů poměrně častý. Například v kapitole, která se zabývá slovními druhy, se slohový úkol týká pozornosti při čtení. V textu mimo jiné vystupuje frazeologická jednotka *mít hlad jako vlk*. Učebnice však nevybízí k vysvětlení frazému nebo k další práci s ním.

Frazeologické jednotky se občas vyskytují v pravopisných cvičeních a textech. Frazémy se mnohdy týkají tématu kapitoly, ve které jsou zmíněné. Příkladem je frazém *Zvyk je železná košile*. Ten byl zařazen ve cvičení, jehož účelem bylo procvičení pravopisu vyjmenovaných slov po písmeni V.

Nejčastěji jsou frazémy v učebnicích obsaženy ve cvičeních, která se zaměřují právě na samotné frazeologismy. Jako příklad lze uvést úlohu, ve které má žák vysvětlit význam ustálených přirovnání, například frazémy: *Je věrný jako pes. Dělá psí kusy. Hodil mi to jako psovi*. Jiný způsob práce s frazémy učebnice nabízí ve cvičení, ve kterém má žák doplňovat číslovky do frazémů, například *Zabil (dvě) mouchy (jednou) ranou. Udělal to za (pět) minut (dvanáct)*. V dalším cvičení žák namísto číslovek doplňuje do frazeologických jednotek slovesa, která má v nabídce. V tomto cvičení se například vyskytovala ustálená spojení *Pes, který štěká, nekouše* nebo *Nechval dne před večerem*. Žáci se v učebnici setkávají i s úkolem, ve kterém mají najít chyby v přísloví a opravit ho. Správná odpověď je vždy antonymem k chybnému slovu. Příkladem takové chyby je *Lež má dlouhé nohy*, přičemž slovo *dlouhé* by žák měl nahradit slovem *krátké*.

V těchto učebnicích se práce s frazémy vyskytují, ale ne v takové míře, jako je tomu u učebnic ze zbývajících dvou nakladatelství. Samotné frazémy jsou, především pak lidové frazémy, v těchto učebnicích relativně hojně se vyskytující, ale učitel si jich musí všimnout sám a pracovat s nimi dle svého uvážení, bez podpory učebnice.

Nakladatelství Nová škola

Český jazyk 4, učebnice pro 4. ročník (A. B. Doležalová)

Český jazyk 5, učebnice pro 5. ročník (A. B. Doležalová)

I tyto učebnice jsou děleny na kapitoly podle jazykových témat, nalezneme v nich tedy například kapitolu *Stavba slov*, která je ještě dělená na podkapitoly.

Obohacujícím prvkem je, že texty a cvičení tematikou odpovídají významným částem roku. Ty přibližně pojímají vždy takovou oblast učiva, kterou by žáci v konkrétním období měli probírat. Například cvičení a texty na začátku učebnice mají motivy začátku školy a vyprávění zážitků z prázdnin a opakují probrané učivo z předešlého ročníku, přibližně pár týdnů před pololetím, kdy by žáci měli být zhruba v polovině učebnice a probírat slovní druhy, jsou k nalezení úlohy a texty s vánoční tematikou.

I tematika frazémů se odvíjí od kontextu jednotlivých kapitol. Jsou-li žáci v zimním období, v návaznosti na svátek sv. Mikuláše se setkávají s frazémy jako jsou: *Nemaluj čerta na zed'. Šijí s ním všichni čerti.*

Frazeologické jednotky se nahodile vyskytují i v pravopisných cvičeních, nicméně obvykleji jim jsou věnovaná samostatná cvičení. V těch žáci například doplňují chybějící slova v příslovích a pořekadlech. Jindy je úkolem žáků spojit přirovnání s obrázkem, které ho smysluplně ilustruje. V další úloze, věnované frazémům, mají žáci spojovat začátky a konce frazeologismů. Na příslovích *Sejde z očí, sejde z mysli, Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá, S chutí do toho, půl je hotovo a Co jsi z úst vypustil, zpět již nedostaneš* žáci procvičí předložky S a Z.

Autorka se sémantický význam jednotlivých frazémů, opět především tradičních, lidových frazémů, snaží žákům zprostředkovat pomocí neobvyklých cvičení. Vybízí například k dramatizaci frazémů nebo pracuje s již zmiňovanými ilustracemi.

Nakladatelství Fraus

Český jazyk pro 4. ročník základní školy (J. Kosová, G. Babušová)

Český jazyk pro 5. ročník základní školy (J. Kosová, G. Babušová, L. Rykrová, J. Vokšická)

I učebnice z nakladatelství Fraus jsou členěny podle jednotlivých jazykových témat. Ta se probírají na pozadí situací, se kterými se žáci v životě běžně setkávají. Například vzorům podstatných jmen rodu ženského je věnovaná kapitola s tematikou příchodu nového žáka do třídy.

Jako jediné učebnice ze všech zmiňovaných uvádějí definici, respektive spíše vysvětlení, pojmů pranostika a přísloví.

I v těchto učebnicích se frazeologismy vyskytují v gramatických cvičeních. Na rozdíl od ostatních učebnic je i v takových úkolech dbáno na význam frazémů. Autorky totiž velmi často žáky podněcují k vysvětlení frazeologismu, který byl ve cvičení použit. Občas mají žáci dokonce zkusit vybraný frazém použít v jimi vytvořené větě nebo promluvě. Takové úlohy značně napomáhají k osvojení frazémů.

Příslovím, pranostikám, rčením a přirovnáním jsou však nejčastěji věnována svébytná cvičení, ve kterých se po žácích vždy vyžaduje vysvětlení sémantiky daných frazeologických jednotek. Žáci si například na příslovích mohou procvičit vpisování čárek do souvětí. V rámci takového cvičení se setkají například s frazémem *Ještě vlka nezabili, už za jeho kůži pili*. Jindy je úkolem žáků doplnit chybějící slova do ustálených přirovnání, například *otáčí se jako (korouhvička)*. V některém ze cvičení mají žáci vysvětlit lidové pranostiky, například frazém *Má-li Ondřej na stromech kapky, bude příští rok hodně ovoce*. Právě u tohoto úkolu je i okénko s vysvětlením termínu pranostika. Pranostikami se zabývá i další cvičení, ve kterém je tak trochu neobvyklým úkolem žáků doplňovat vynechaná křestní jména podle dat, která připadají na jejich jmeniny. Tedy například *Svatá 15.10. (Terezie) z rosičky nadělává perličky*.

Shrnutí

Z hlediska práce s frazeologickými jednotkami vychází ze zmiňovaných tří nakladatelství nejlépe právě nakladatelství Fraus, které ve svých učebnicích českého jazyka vybízí k práci s frazeologismy nejčtetěji. Nedá se však obecně říct, že žáci, kteří jsou vyučováni podle učebnic od zbývajících nakladatelství – tedy Státního pedagogického nakladatelství a

nakladatelství Nová škola – budou vykazovat horší výsledky ve znalosti frazeologických jednotek oproti žákům pracujícím s učebnicemi Fraus. Vždy je totiž nejpodstatnější to, zda vyučující disponuje znalostí frazémů a také zda ustálená slovní spojení považuje za důležitá a pracuje s nimi během své výuky.

4.2 Cíl šetření

Výzkumů, které by se věnovaly pochopení a znalosti frazeologismů žáky, není mnoho. Ty, které vznikly, například díky jazykovědkyni Marii Čechové, ukazují, že žáci základních škol frazémy příliš neznají a nerozumí jejich významu. Cílem praktické části této diplomové práce je přispět k měření znalosti frazeologických jednotek u žáků druhého vzdělávacího období prvního stupně základní školy. Dále dotazníkové šetření zjišťuje, zda jsou žákům z testovaného vzorku známější pranostiky, nebo přísloví.

Předpoklad

Stanovení předpokladů předcházela úvaha o možné obeznámenosti žáků s frazémy. Byla zohledňována analýza učebnic, která ukázala, v jakých typech úloh a v jaké míře se žáci mohou s konkrétními druhy frazeologických jednotek setkávat. Podle analýzy se dá odhadovat, že žáci budou frazémy lépe znát, než je budou umět vysvětlit. Frazeologické jednotky budou v jejich pasivní slovní zásobě, již se s nimi někdy setkali, někdy je slyšeli, ale jejich význam nemusí chápat a správně ho vykládat. Dále byl brán ohled na vývojové fáze abstraktního myšlení (které je do jisté míry potřebné pro porozumění frazeologickým jednotkám), které je rozvinutější u dětí starších jedenácti let – tedy více u žáků pátých ročníků než u žáků čtvrtých ročníků. Předpoklady také mimo jiné vycházejí z neformálních rozhovorů s učiteli prvního stupně základních škol, konkrétněji s vyučujícími předmětu český jazyk. Přihlédnuto bylo i k mým osobním zkušenostem z praxe. Na základě těchto informací jsem si vymezila následující předpoklady:

Žáci přísloví a pranostiky lépe znají, než je umějí vysvětlit.

Žáci znají lépe přísloví než pranostiky.

Žáci docházející do pátého ročníku vykazují vyšší znalost frazémů oproti znalosti žáků ze čtvrtých ročníků.

Hlavní výzkumná otázka

Jaká je znalost a míra pochopení pranostik a přísloví žáků druhého vzdělávacího období prvního stupně základních škol?

Vedlejší výzkumné otázky

Do jaké míry se budou odlišovat výsledky šetření žáků ze čtvrtých ročníků od výsledků žáků pátých ročníků?

Do jaké míry se bude odlišovat znalost pranostik od znalosti přísloví u žáků čtvrtých a pátých ročníků?

4.3 Charakteristika vzorku dotazovaných

Žáci, kteří vyplňovali dotazník, pocházeli z větších i menších městských škol z Prahy a ze Středočeského kraje. Věk účastníků se pohyboval od devíti do jedenácti let, tedy jednalo se o žáky čtvrtých a pátých ročníků. Výběr žáků druhého vzdělávacího období prvního stupně základní školy byl opodstatněn tím, že tito žáci do školy docházejí již delší dobu. Jak rozbor učebnic v jedné z kapitol této práce ukázal, žáci se setkávají s frazeologickými jednotkami v učebnicích českého jazyka. Čím déle tedy do školy chodí, tím vyšší je pravděpodobnost, že se s frazeologickými jednotkami seznamují. To do jisté míry může kompenzovat případy, ve kterých by žáci nebyli s frazémy seznámeni v jejich rodinném prostředí.

Šetření se zúčastnilo celkem devět tříd čtvrtých ročníků. Ty odpovídají 205 respondentům z celkového počtu 434 dotazovaných žáků. Pět tříd dochází do dvou mimopražských městských základních škol ve Středočeském kraji. Zbývající čtyři třídy docházejí do dvou pražských základních škol.

Respondentů docházejících do pátých ročníků bylo celkem 229. Výzkumného šetření se zúčastnilo celkem deset různých tříd. Polovina (pět) tříd pochází ze dvou různých škol, které se nacházejí v Praze. Druhá pětice tříd navštěvuje dvě městské školy ze Středočeského kraje. Jedna třída, nepocházející z Prahy, o počtu 27 žáků vyplňovala pilotní dotazník a její odpovědi tedy nejsou zahrnuty do výsledků hlavního výzkumného šetření.

4.4 Výběr a zdůvodnění zvolených výzkumných nástrojů

Pro mapování míry znalosti a pochopení frazémů žáky druhého vzdělávacího období prvního stupně základní školy byla zvolena kvantitativní výzkumná metoda, ze které po vyhodnocení vzešla konkrétní čísla popisující stávající situaci znalosti frazémů u vybraného vzorku respondentů. Pro shromažďování dat byl použit dotazník připomínající pracovní list. Tato metoda se pro účely této diplomové práce jevila jako nejvíce efektivní, protože umožňovala shromáždění většího množství dat.

Dotazník se skládá ze čtyř částí, každá z nich obsahuje čtyři frazémy, konkrétně dvě přísloví a dvě pranostiky. Jednotlivé fragmenty jsou seřazeny podle didaktického postupu od lehčího ke složitějšímu, aby žáci nebyli demotivováni náročností dotazníku hned po přečtení prvního úkolu.

V prvním úseku pracovního listu je úkolem žáků spojit začátky a konce přísloví a pranostik tak, jak k sobě patří.

Druhá část dotazníku žáky vybízí k dokončení pranostik a přísloví.

Třetím, pravděpodobně nejtěžším, úkolem je vysvětlování významu čtyř vybraných frazeologismů.

V poslední části dotazníku mají žáci prostor napsat přísloví a pranostiky, které znají, ale v dotazníku nebyly uvedeny.

Kromě vytisknutých dotazníků byly učitelům distribuovány dopisy s poděkováním a upřesněnými instrukcemi (viz příloha č.1). Učitelé byli prostřednictvím dopisu seznámeni s účelem výzkumného šetření, kterého se jejich třída účastní. Dostali ujištění, že dotazníky budou vyhodnocovány anonymně. Dále byli učitelé požádáni, ať pracovní listy žákům pouze rozdají a na konci uplynulého času opět vyberou, případně dovysvětlí zadání, kdyby mu žáci neporozuměli. Na vyučující se apelovalo, aby žákům s vyplňováním nepomáhali, ba ani nevysvětlovali slova, ze kterých se frazémy skládají, jelikož by to mohlo významně zkreslit výsledky šetření. Žáci měli být ujištěni, že jejich práce nebude nijak klasifikována, což je mělo podnítit k vyplňování i takových úloh, u kterých si nebyli přímo jistí správným zněním odpovědi. Odhadovaný čas na vyplnění byl dvacet minut, ale žákům, kteří potřebovali více času, bylo umožněno pracovat déle.

4.5 Volba frazémů

Při zkoumání učebnic (viz kapitola *Výskyt frazémů v prvostupňových učebnicích českého jazyka*) se ukázalo, že mnohem častěji se žáci mohou setkávat s tradiční neboli lidovou frazeologií než s frazeologií kulturní. Lidová frazeologie je považována za součást kulturního dědictví národa a předává se z generace na generaci. Z těchto důvodů byly zvoleny pro výzkum právě lidové frazeologické jednotky. Konkrétně byly vybírány frazémy, které mají výchovný aspekt či nabízejí ponaučení, tedy přísloví a pranostiky.

Pokud by ze zjištění vyplynulo, že nynější generace žáků tradiční frazeologismy nezná, dalo by se předpokládat, že tato část české kultury postupně zanikne. Na takové zjištění by se však dalo reagovat zvýšením důrazu na zařazení frazémů do výuky.

Vybrané frazeologické jednotky pocházejí přímo z učebnic pro čtvrté a páté ročníky. Dále byl pro volbu frazémů využíván *Základní slovník českých přísloví: Výklad a užití* od Františka Čermáka (2013). Od stejného autora byl při tvorbě dotazníku uplatněn i *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy větné* (2009a).

Zvolené pranostiky většinou souvisí se zimním obdobím (například: *Únor bílý, pole silí, Jak na Nový rok, tak po celý rok*), což je čas, ve kterém žáci dotazníky vyplňovali. Dá se tedy předpokládat, že se se zmiňovanými frazémy setkali v poměrně nedávné době při výuce. Dvě pranostiky se pojí k jarnímu období, ale patří mezi známější a v učebnicích se vyskytují četně (*Na svatého Jiří vylézají hadi a štíři, Březen, za kamna vlezem, duben, ještě tam budem*), proto byly do dotazníku také zařazeny.

I přísloví byla vybírána s ohledem na jejich všeobecnou známost a četnost výskytu v učebnicích českého jazyka. Všech šest zvolených přísloví se dá aplikovat na školní prostředí (například: *Chybami se člověk učí, Bez práce nejsou koláče*) případně na vztahy mezi žáky (*Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*).

4.6 Pilotáž

Finální verzi dotazníku předcházela pilotní dotazník (viz příloha č. 2). Jeho úkolem bylo ověřit, zda jsou jednotlivé části dotazníku přiměřené věku respondentů. Také se pomocí něj zjišťovalo, zda je zadání pro žáky jasně srozumitelné, a tedy výsledky šetření nebudou ovlivněny nepochopením úloh.

Testovací verze dotazníku je téměř shodná s finálním dotazníkem. Skládá se také ze čtyř částí. V první části žáci spojují začátky a konce pranostik a přísloví, v druhé doplňují chybějící slova frazémů a ve třetí vysvětlují význam konkrétních frazeologických jednotek. Čtvrtý segment dotazníku nabízí prostor k vypsání pranostik a přísloví, které žáci znají, ale v dotazníku se nevyskytují.

Pilotáže se zúčastnilo celkem 27 žáků, kteří navštěvují pátý ročník mimopražské městské školy. (Ukázka vyplněných pilotních dotazníků je v příloze č.3.)

První (spojovací) část vyplnilo 23 žáků bezchybně. Z toho vychází, že úkol je pro žáky srozumitelný a adekvátní, a není nutné ho jakkoli pozměňovat.

V druhém segmentu pilotního dotazníku se vyskytl významnější počet chyb. Frazém *S poctivostí nejdál dojdeš* nedokázal ani jeden z 27 žáků doplnit správně. Stejně tak dopadla pranostika *Medardova kápě, čtyřicet dní kape*. Tyto dva frazémy jsou ve finální verzi dotazníku nahrazeny. Pranostika *Březen, za kamna vlezem, duben, ještě tam budem* byla správně doplněna pouhými 4 žáky, přesto se ve finálním dotazníku vyskytuje, pouze je uvedena větší část pranostiky (*Březen, za kamna vlezem, duben ještě...*), což by pro žáky mělo být nápomocné. Přísloví *Chybami se člověk učí* doplnilo 17 žáků správně a tento úkol zůstal beze změny i ve finálním dotazníku.

Třetí část dotazníku – vysvětlování pranostik a přísloví – ukázala, že pouze 6 žáků zná a dokáže správně vysvětlit pranostiku *Jak na Nový rok, tak po celý rok*. Frazeologickou jednotku *Svatý Martin přijíždí na bílém koni* dovedlo interpretovat 11 žáků. Obě zmiňované pranostiky jsou zahrnuté i v hlavním dotazníku. Přísloví *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* umělo vyložit 12 žáků. Tento frazém zůstal i ve finální verzi. Přísloví *Nehas, co tě nepálí* vysvětlili jen 3 žáci správně. Vyskytlo se několik špatných odpovědí, které dokazovaly, že někteří účastníci pilotního šetření tomuto přísloví opravdu nerozumí. Reprezentantem takových odpovědí je vysvětlení: „*Chovejte se hezky k dobru*“. Drtivá většina žáků v tomto úkolu neodpověděla vůbec. Tento frazém nebyl použit v aktualizované verzi dotazníku.

Ve čtvrté části uvedli žáci celkem deset různých frazémů. Ačkoli úkolem bylo uvést přísloví nebo pranostiky, vyskytlo se mezi odpověďmi například rčení *Nemaluj čerta na zed'*.

Nejvíce se opakovala přísloví *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* a *Bez práce nejsou koláče*. Tato dvě přísloví byla použita ve finální verzi dotazníku náhradou za frazeologické jednotky *S poctivostí nejdál dojdeš* a *Nehas, co tě nepálí*. Žáci neuvedli žádnou pranostiku, takže frazém *Medardova kápě, čtyřicet dní kape* nebylo možné nahradit jiným frazémem na základě jejich odpovědí. Nakonec byla místo něj použita pranostika *Na svatého Jiří vylézají hadi a štíři*, která se vyskytovala v učebnicích českého jazyka.

Jelikož se pilotní dotazník v několika úkolech odlišuje od finální verze dotazníku, která byla použita k hlavnímu šetření, není možné odpovědi žáků účastnících se pilotáže zahrnout do výsledků vlastního šetření. Finální verze dotazníku je k nahlédnutí v příloze č. 4.

4.7 Výsledky hlavního výzkumného šetření

Výsledky hlavního výzkumného šetření jsou prezentovány pro každou úlohu samostatně. Vždy je uváděn počet správných, špatných a vynechaných odpovědí. Gramatické chyby, kterých se žáci při vyplňování dotazníku dopustili, nejsou zohledňovány, pro výzkum nejsou totiž podstatné. Úlohy jsou vyhodnocovány ve stejném pořadí, v jakém byly uspořádány v dotazníku. U prezentace výsledků každého z úkolů je uvedena definice vysvětlující konkrétní frazeologickou jednotku. Výsledky jsou vizualizovány pomocí grafů, ve kterých jsou uvedena procenta s přesností na desetinná čísla. Ve slovním výkladu výsledků výzkumného šetření se pro zjednodušení pracuje se zaokrouhlenými čísly. Odpovědi žáků čtvrtých a pátých ročníků jsou posuzovány odděleně. Výsledky se nijak zvlášť neodlišují s ohledem na město, ve kterém žáci plní svoji povinnou školní docházku, proto nejsou podle tohoto kritéria členěny.

4.7.1. První část dotazovacího formuláře

V prvním fragmentu dotazníku bylo úkolem žáků najít konec k začátku přísloví nebo pranostiky. Jedná se o nejjednodušší typ úkolu. Výsledné odpovědi ukazují, zda žáci dané frazeologické jednotky znají, ne však zda jim i rozumí. Ukázka řešení žáků je k nahlédnutí v příloze č.5.

První úloha

V první úloze hledali žáci druhou část pranostiky *Únor bílý...* Správné kompletní znění této pranostiky je *Únor bílý – pole sílí*. Tato pranostika je dle internetového *Akademického*

slovníku současné češtiny (2012) vysvětlována slovy: „Pokud v únoru sněží, vlaha prospěje půdě a bude bohatá úroda.“

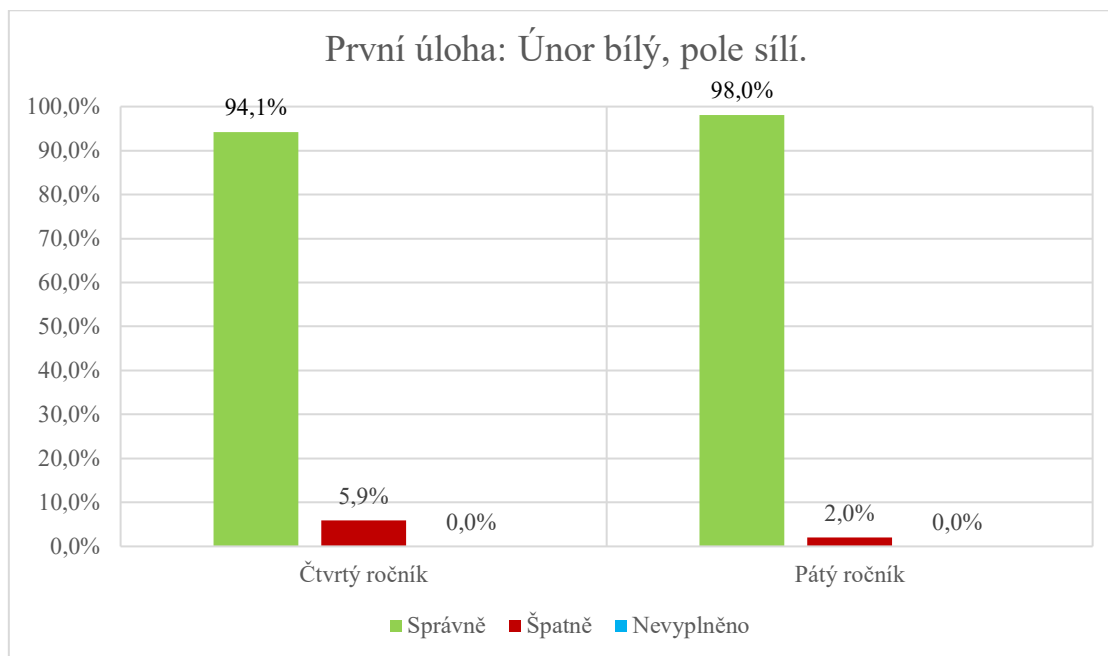
Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Správně našlo druhou část výše zmiňované pranostiky 94 % žáků, což je 193 z celkových 205 žáků čtvrtých ročníků. Nevhodný konec k pranostice přiřadilo 12 žáků, kteří odpovídají 6 %. Ti spojili začátek pranostiky *Únor bílý* s koncem *z nebe nespádl*, nebo s koncem *ale dne nepřidá*. Žádný z respondentů neponechal tuto úlohu bez vyplnění.

Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Správný konec pranostiky našlo 98 % žáků z pátých ročníků, což je 198 z celkového počtu 202. Nevhodné dokončení pranostiky doplnili 4 žáci, tedy 2 % z dotazovaných. Nesprávnou odpovědí vznikly věty *Únor bílý ale dne nepřidá* a *Únor bílý z nebe nespádl*. Všichni respondenti úlohu vyplnili.

Rekapitulace výsledků

Z celkového počtu 407 respondentů (čtvrté i páté ročníky dohromady) spojilo začátek a konec pranostiky správně 391 žáků, což odpovídá 96% úspěšnosti. Nevhodně větu spojilo 16 žáků. Nikdo z dotazovaných tuto úlohu neponechal bez vyplnění.

Druhá úloha

V druhé úloze hledali žáci dokončení přísloví *Kolik řeči umíš....*. Znění celého přísloví je: *Kolik řeči umíš, tolikrát jsi člověkem*. Výklad daného přísloví dle *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* je: „Kolik jazyků znáš, tolikrát jsi člověkem.“ (Čermák, 2009a, s. 784)

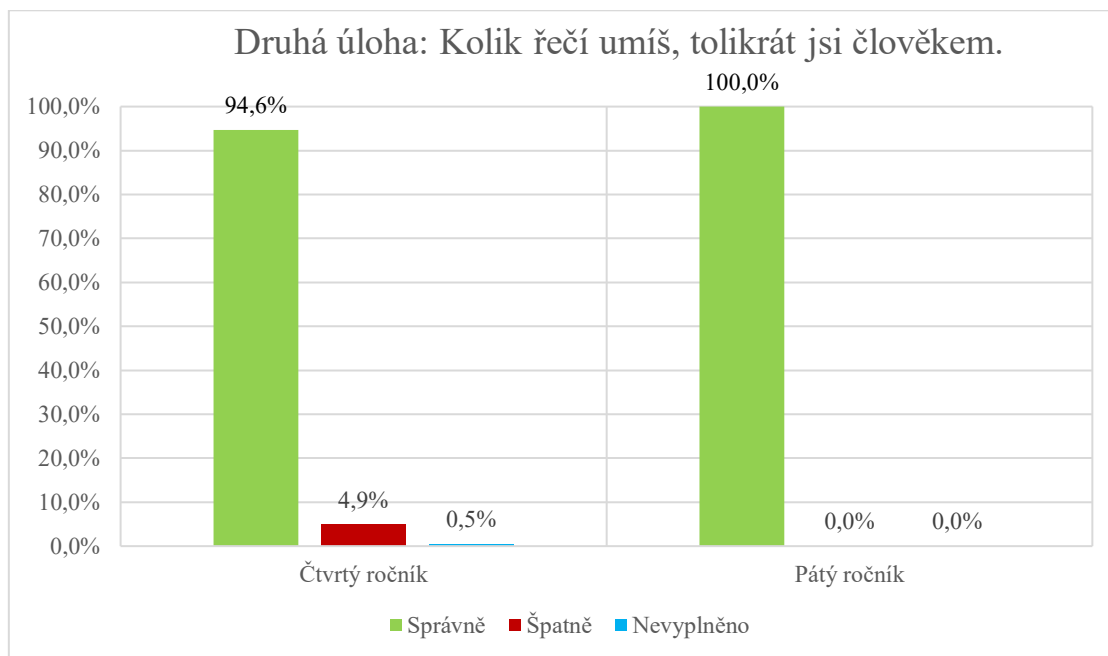
Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Správně k sobě začátek a konec zmiňovaného přísloví přiřadilo 194 z celkových 205 žáků. Na správné řešení přišlo tedy 94 % dotázaných. Nevhodně přísloví dokončilo 10 žáků. Nesprávným spojením slovních spojení vznikly nesmyslné věty: *Kolik řeči umíš z nebe nespádl. Kolik řeči umíš, ale dne nepřidá*. Úkol nedokončil 1 žák.

Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

U této úlohy byla 100% úspěšnost. Všech 202 testovaných žáků pátých ročníků základních škol tuto úlohu vyplnilo bezchybně, žádný z nich nenechal úlohu nevyplněnou.

Rekapitulace výsledků

Správně toto přísloví spojilo 96 % ze všech dotazovaných, tedy 396 žáků. Žáci pátých ročníků byli úspěšnější než žáci čtvrtých ročníků, protože v této úloze vůbec nechybovali.

Třetí úloha

Ve třetí úloze bylo úkolem žáků najít dokončení pranostiky *Svatá Lucie noci upije, ...* Celé znění této frazeologické jednotky je: *Svatá Lucie noci upije, ale dne nepřidá.* Ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* je uvedeno, že pranostika pojednává: „O typické povaze dne 13. prosince zvláště z hlediska délky světla, obzvláště s ohledem na možnost pobytu venku, práce a podobně. Toho dne se zdánlivě zkracuje noc, ale doba viditelnosti a světla se ještě neprodlouží.“ (Čermák, 2009a, s. 442, 443)

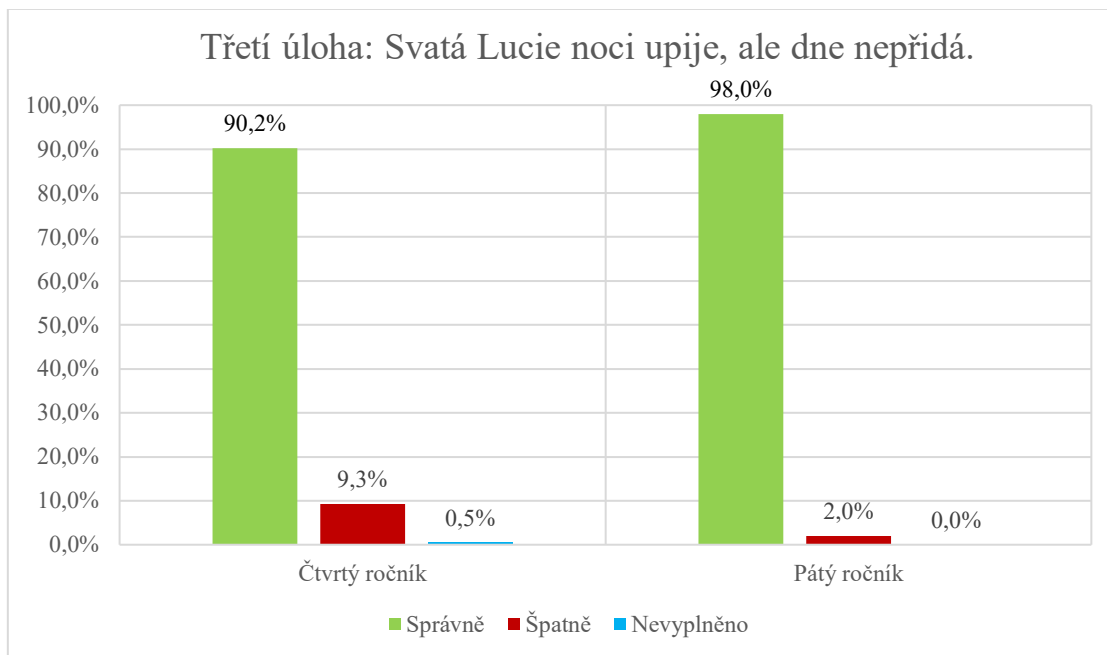
Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Úspěšnost žáků při vyplňování této úlohy odpovídá 90 %. Správně tedy odpovědělo 185 z celkových 205 žáků. Nesprávně pranostiku dokončilo 19 žáků, tedy 9 %. Ti propojením začátků a konců vět vytvořili následující věty: *Svatá Lucie noci upije, tolikrát jsi člověkem. Svata Lucie noci upije, pole sílí. Svata Lucie noci upije, z nebe nespádl. Ze všech respondentů pranostiku nedokončil 1 žák.*

Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Správné dokončení pranostiky našlo 98 % dotázaných, což je 198 žáků. Nesprávný konec pranostiky doplnili 4 žáci. Těmto 2 % žáků vznikla věta: *Svatá Lucie noci upije, z nebe nespádl.* Nikdo z respondentů nenechal tuto úlohu nevyplněnou.

Rekapitulace výsledků

Tento úkol se podařilo správně vyřešit 383 žákům, což odpovídá 94% úspěšnosti. Chybovalo 23 žáků z celkového počtu 407 respondentů, přičemž častěji chybovali žáci čtvrtých ročníků.

Čtvrtá úloha

Ve čtvrté a tedy poslední úloze první části dotazníku měli žáci najít dokončení přísloví *Žádný učený* Celé znění přísloví je: *Žádný učený z nebe nespádl. Slovník české frazeologie a idiomatiky* uvádí příklad, v jaké situaci se takové přísloví použije: „Člověk starší a zkušenější v povzbuzení vůči druhému mladšímu po jeho momentálním nezdaru. To se taky naučíš, nevzdávej se.“ (Čermák, 2009a, s. 526)

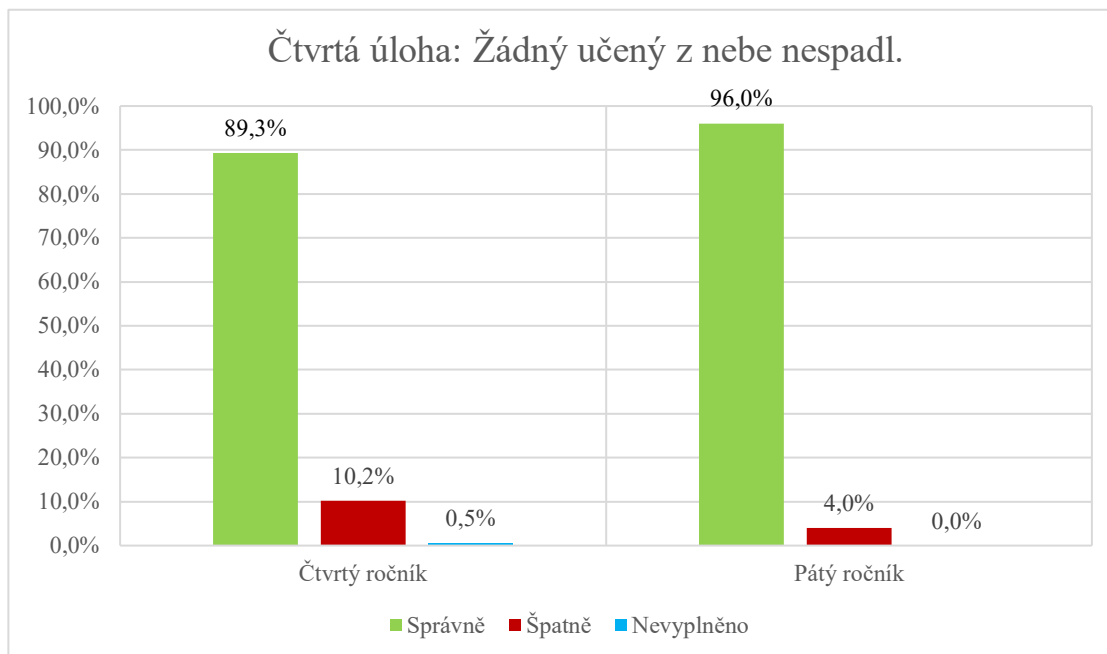
Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Najít správné dokončení zmiňované frazeologické jednotky zvládlo 89 %, tedy 183 žáků z celkových 205 žáků čtvrtých ročníků. Chybu udělalo 10 % dotázaných, což odpovídá 21 žákům. Ti nevhodným spojením vytvořili věty: *Žádný učený – pole sílí. Žádný učený, ale dne nepřidá. Žádný učený tolikrát jsi člověkem.* Úkol nevyplnil 1 žák.

Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

V pátých ročnících byla 96% úspěšnost, tedy 194 žáků našlo k začátku daného frazému odpovídající konec, 8 žáků přísloví dokončilo nesprávně. Vznikla tak chybná přísloví: *Žádný učený ale dne nepřidá. Žádný učený, pole sílí. Žádný žák nenechal tuto úlohu nevyplněnou.*

Rekapitulace výsledků

Téměř 93 % všech zúčastněných dokázalo spojit začátek a konec přísloví správně, celkem tedy 377 žáků. Chybovali opět častěji žáci čtvrtých ročníků, celkově špatnou odpověď uvedlo 21 žáků.

4.7.2 Druhá část dotazovacího formuláře

Ve druhé části dotazníku bylo úkolem žáků doplnit nedokončené pranostiky a přísloví. Úkol byl tedy již o něco těžší, jelikož slova žáci museli sami vymyslet, neměli na výběr z nabídky, jako tomu bylo u první části. Celkem žáci doplňovali do čtyř nedokončených frazeologických jednotek (viz příloha č.6).

Pátá úloha

Úkolem žáků bylo doplnit slovo do nedokončeného přísloví *Bez práce nejsou...*. Vzniknout mělo tedy přísloví *Bez práce nejsou koláče*. František Čermák ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* jako vysvětlení tohoto frazému uvádí, že: „Lenoch nic nedostane, odměnu je nutné si zasloužit. Svůj výdělek, zásluhu, užitek je třeba si odpracovat. Žádná odměna není zadarmo.“ (Čermák, 2009a, s. 715)

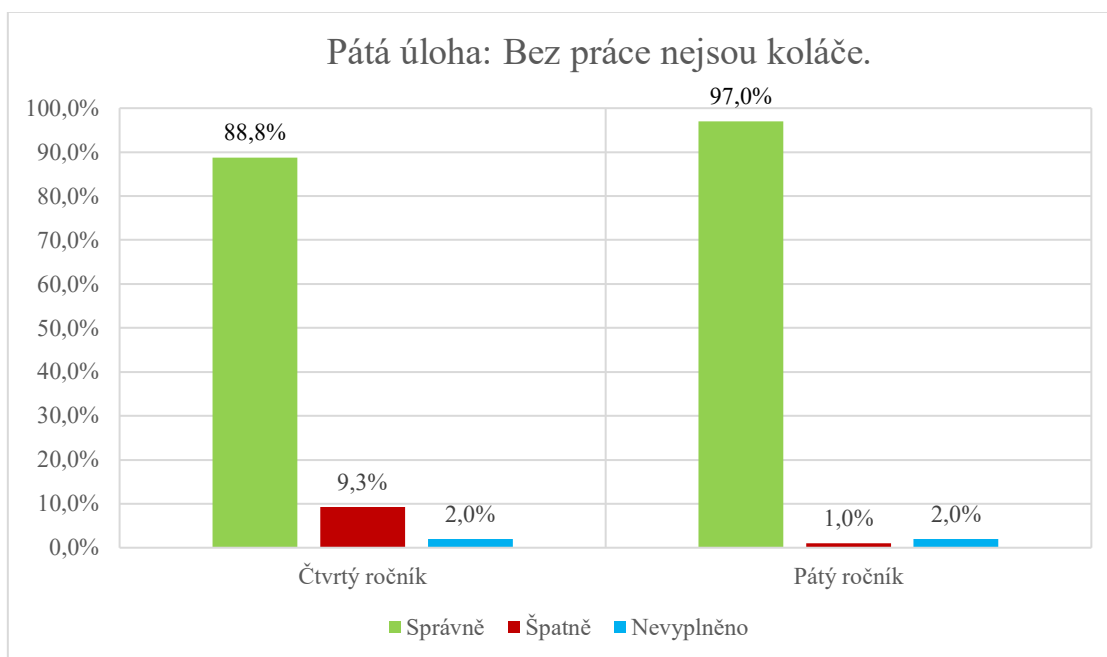
Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Slovo *koláče* správně doplnilo 182 žáků. Úspěšnost u této úlohy tedy činí 89 %. Nesprávným slovem přísloví zakončilo 19 žáků. Ti doplňovali nejčastěji slova *peníze* a *jedničky*. Jednotlivci přísloví doplnili slovy *perníčky*, *žádní* a *lidé*. Žádným slovem tuto frazeologickou jednotku nedoplnili 4 žáci.

Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Žáci pátých ročníků přísloví správně doplnili ve 196 případech, tedy 97 % ze všech odpovědí bylo správně. Vynechané slovo nesprávně doplnili 2 žáci, a to slovem *peníze*. Větu nedokončili 4 žáci z celkových 202.

Rekapitulace výsledků

Prísloví se podařilo správně dokončit 378 žákům z celkového počtu 407 dotazovaných, což odpovídá téměř 93% úspěšnosti. Chybných odpovědí bylo 21, z čehož většina z nich pocházela od žáků čtvrtých ročníků.

Šestá úloha

V tomto úkolu měli žáci dokončit přísloví *Chybami se*. Celé znění tohoto frazému je: *Chybami se člověk učí*. Ten je ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* vykládán následovně: „Zamyšlení nad chybnými, mylnými kroky se může stát dobrou zkušeností a může vést člověka k tomu, že se takovým krokům v budoucnu vyhne.“ (Čermák, 2009a, s. 331)

Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

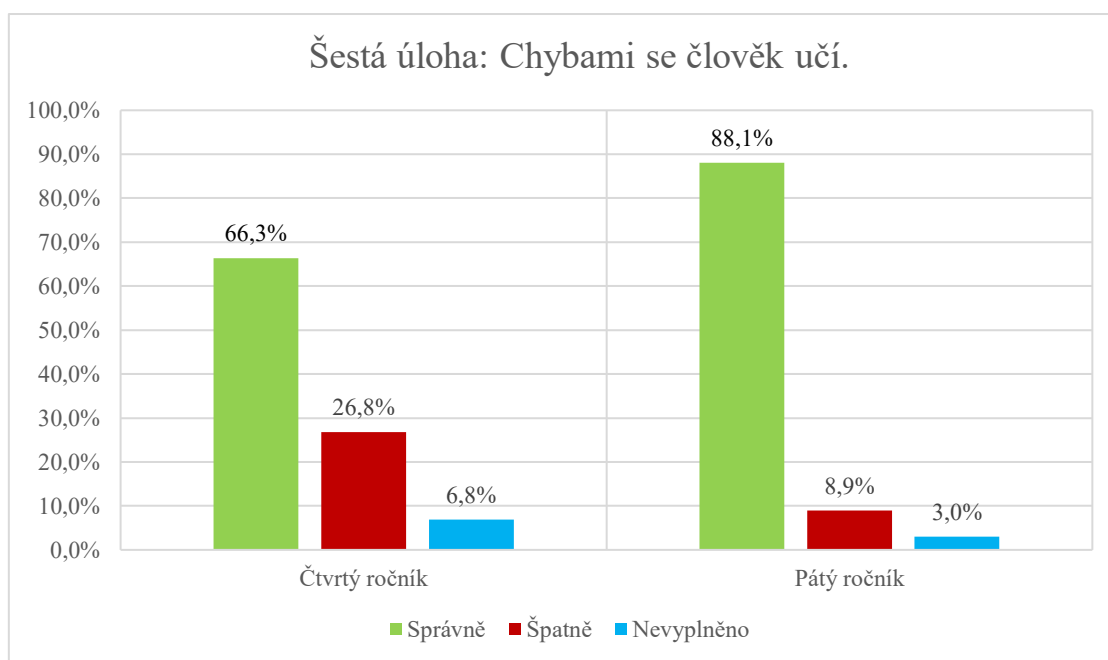
Úspěšnost při vyplňování tohoto úkolu je 66 %. Správně bylo přísloví doplněno 136 žáky. V dotazníku odpovídalo 55 žáků chybně, což odpovídá přibližně 27 %. Většina chybných odpovědí obsahovala tvar slovesa *učit se*. Například: *Chybami se učím. Chybami se učíme*. Dále žáci stvořili věty jako: *Chybami se naučíme. Chybami se poučíme. Chybami se zlepšujeme*. Na základě takových chybných odpovědí se dá předpokládat, že mnozí žáci, kteří odpověděli špatně, už frazém někdy slyšeli, a pouze si nepamatují jeho přesné znění.

Objevily se i odpovědi, ze kterých je možné usuzovat, že daní žáci přísloví neznají: *Chybami se mylíš. Chybami se už nic neuděláš. Chybami se nenaučíš.* Frazeologickou jednotku nevyplnilo 14 žáků.

Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Správně slova do nedokončeného přísloví doplnilo 178 z celkových 202 žáků, což je 88 % ze všech respondentů. Vyskytlo se 18 nesprávných odpovědí – přibližně 9 %. Stejně jako u čtvrtých ročníků, nejčastěji žáci zapomínali na slovo *člověk* a doplňovali pouze různé tvary slovesa *učit se*. Vyskytly se i dvě odpovědi: *Chybami se nenaučíš*. Toto přísloví nedoplnilo žádným slovem 6 žáků.

Rekapitulace výsledků

Ze všech 407 dotázaných žáků dokázalo správně odpovědět 77 % z nich, tedy 314 jedinců. Chybovost odpovídá téměř 18 %, tedy 73 žákům, a je významně vyšší u žáků čtvrtých ročníků.

Sedmá úloha

V sedmé úloze měli žáci doplnit nedokončenou pranostiku *Na svatého Jiří vylézají....* Dokončená frazeologická jednotka zní: *Na svatého Jiří vylézají hadi a štíři*. Je možné se setkat i s touto variantou: *Na svatého Jiří vylézají hadi, štíři*. Obě varianty byly považované

při vyhodnocování za správné. Pokud bylo v odpovědi uvedeno pouze jedno ze slov (hadi, štíři), bylo řešení považováno za chybné. Internetový *Akademický slovník současné češtiny* k této pranostice uvádí, že: „Na svátek sv. Jiří (24. 4.) se zvyšují teploty, přichází teplá část roku.“ (Ústav pro jazyk český, 2012)

Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Tuto pranostiku z dotazovaných 205 žáků čtvrtých ročníků základních škol doplnilo správně 31 žáků, což odpovídá 15% úspěšnosti.

Chybných odpovědí se vyskytlo 72, tedy přibližně 35 % žáků frazém dokončilo nesprávně. Je však nutné uvést, že 38 odpovědí uvádělo jedno ze správných slov – tedy buď *hadi*, nebo *štíři*. Z toho se dá odhadovat, že se žáci s touto pranostikou již setkali, pouze si ji nezapamatovali v celém jejím znění. Ve zbývajících chybných odpovědích byla slova: *květinčky, mlád'átka, andělé, husy, zvířata, brouci, slunce, jaro, plazi, hříchy, mniši, myši, slepice, lidé, z nory, upíři, pampelišky, čerti, rytíři, duši* (nejspíše špatně skloňované slovo duchové), *Jiříklíče* (nejspíše záměna s petrklíčem), *výři, chmýří, peří, žízaly, bobři, tygři*. Z některých odpovědí lze vyvodit, že žáci mají alespoň představu o tom, že se jedná o pranostiku pojící se s jarem. Naopak odpovědi typu *čerti, duchové, tygři* aj. vypovídají jasně o tom, že autoři těchto odpovědí nemají ponětí o originálním znění pranostiky, natož pak o jejím významu.

Téměř polovina, tedy 102 dotazovaných žáků, zmiňovanou pranostiku nedoplnila.

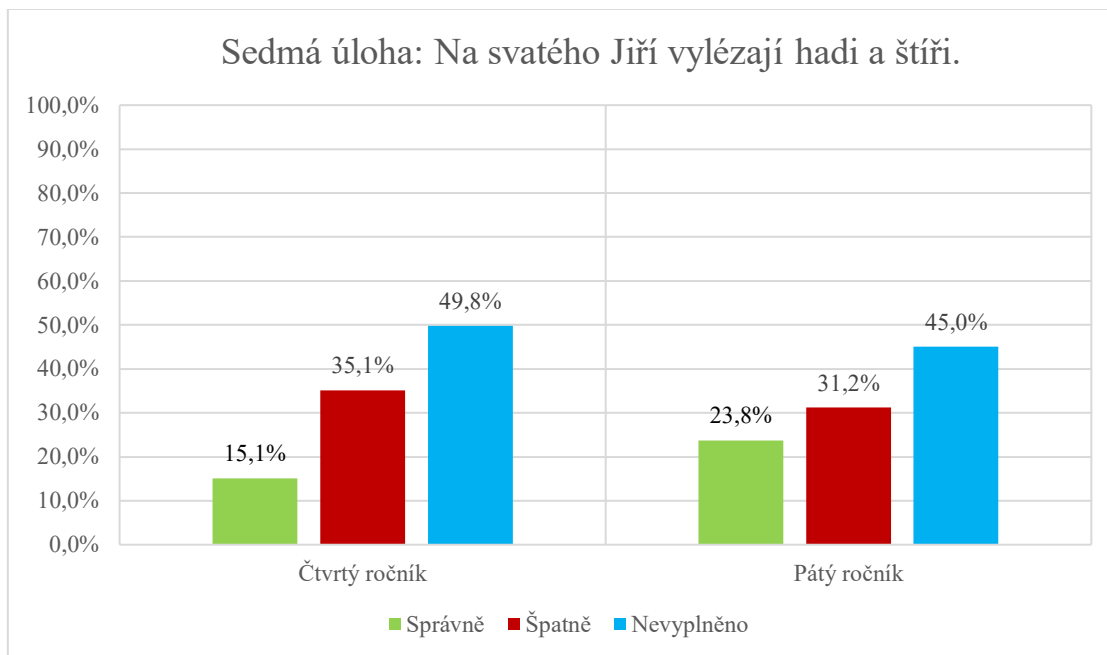
Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Z pátých ročníků frazeologickou jednotku bezchybně doplnilo 48 žáků, což odpovídá 24% úspěšnosti.

Špatné odpovědi napsalo 63 žáků, tedy 31 % ze všech dotazovaných. Více než polovina z chybných odpovědí (44) byla tvořena opět jedním ze slov *hadi* a *štíři*. Jednalo se tedy spíše o neúplné odpovědi nežli o chybné. Dále se vyskytovaly odpovědi: *živý, mrtvý, loupežníci s poklady, myši, stromy, pomněnky, píři* (není jasné, co měl žák na mysli, možná bylinu pýr), *myši, všichni štíři, upíři, chmýří, kvítí, léto*.

Pranostiku nedoplnilo 45 %, tedy 91 žáků.

Rekapitulace výsledků

Méně než 20 % ze všech respondentů, tedy 79 žáků, dokázalo tuto pranostiku doplnit správně. Chybně úlohu vyplnilo 135 žáků, tedy 33 % všech odpovědí bylo špatně. Úkol nevyplnilo 193 dotázaných, což odpovídá přibližně 47 %.

Osmá úloha

V osmém úkolu měli žáci doplnit pranostiku *Březen, za kamna vlezem, duben, ještě....*. Ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* uvádí Čermák pro frazém *Březen, za kamna vlezem, duben, ještě tam budem* toto vysvětlení: „I přes zdánlivý začátek jara a silící sluneční svit, březen je chladný měsíc a ani v dubnu nebude ještě trvale teplo, a je tedy vhodné setrvat u teplého oblečení a ve vytápěné místnosti.“ (Čermák, 2009a, s. 73) I u této pranostiky existuje více variant, například: *Březen, za kamna vlezem, duben, ještě tam budem, květen, od kamen pudem*. Za správné by byly považovány všechny uznávané varianty, které se dají dohledat v literatuře, nicméně žáci žádné z nich neuváděli, a tak není nutné je zde vyjmenovávat.

Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Tuto pranostiku správně dokončilo 80 z 205 žáků, což odpovídá 39% úspěšnosti.

Nesprávně frazém doplnilo 60 žáků, tedy 29 % dotazovaných. Nevhodná slova, která do pranostiky byla doplněna, jsou: *bude, zima, kvete, zůstanem, spí, nevylezem, tam vlezem, je*

zima, jen za rok, červen, zalezem, mrzne, spí, vyleze, ne, květen, nevylezl, únor, je květen, nezačal, buben, vyleze, svezem, nebude, neskončil, není, svítí, lepší. Některé odpovědi ukazují, že žáci frazém sice neznají, ale snaží se ho doplnit tak, aby byl smysluplný. Příkladem může být věta *Březen, za kamna vlezem, duben nezačal.* Naopak některé vzniklé věty vůbec nedávají smysl: *Březen, za kamna vlezem, duben ještě červen.*

Osmou úlohu nevyplnilo 65 respondentů, což odpovídá 32 % ze všech dotazovaných žáků docházejících do čtvrtých ročníků základních škol.

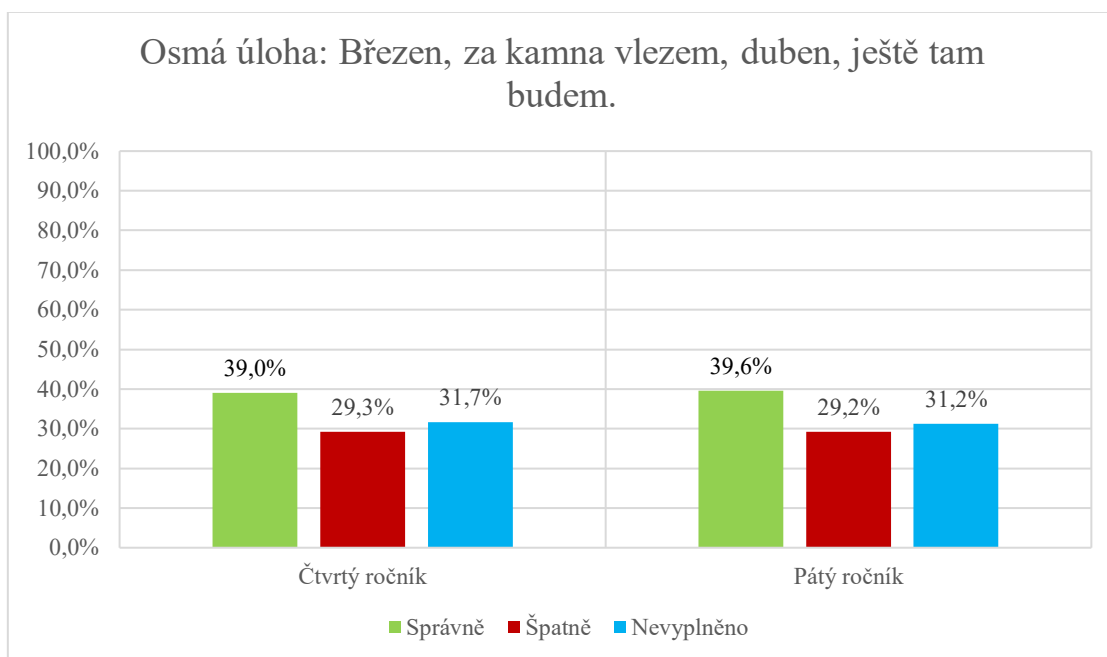
Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Z 202 žáků pátých ročníků doplnilo 80 žáků pranostiku správně, to je 40 % ze všech zúčastněných.

Chybně frazeologickou jednotku dokončilo 59 žáků, tedy přibližně 29 %. Někteří žáci, stejně jako ve čtvrtých ročnících, pranostiku doplnili alespoň smysluplně. Například: *Březen, za kamna vlezem, duben, ještě nevylezem, Březen, za kamna vlezem, duben ještě není.* nebo *Březen, za kamna vlezem, duben ještě nepřišel.* Vyskytly se však i odpovědi, se kterými věta nedávala smysl: *Březen, za kamna vlezem, duben ještě leden, Březen, za kamna vlezem, duben, ještě buben.*

Pranostiku nedoplnilo 63 žáků pátých ročníků, což odpovídá přibližně 31 %.

Rekapitulace výsledků

Výsledky čtvrtých a pátých ročníků se u této úlohy lišily jen nepatrně. Správně odpovědělo 160 žáků, chybně 119 a zcela nevyplněnou úlohu ponechalo 128 žáků.

4.7.3. Třetí část dotazovacího formuláře

V této části bylo úkolem žáků vysvětlit, jak rozumí významu vybraných pranostik a přísloví. Tato část dotazníku byla nejobtížnější, protože žáci nejenže museli frazeologické jednotce porozumět, ale také museli zvládnout svou myšlenku formulovat a zapsat. Ukázka odpovědí žáků je v příloze č.7.

Devátá úloha

V deváté úloze bylo úkolem žáků vysvětlit pranostiku *Jak na Nový rok, tak po celý rok*. Ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* je význam této frazeologické jednotky vyložen následovně: „Pověřivě o novém závazku, dobrém slibu na Nový rok, s ohledem na zvyky, práci, jídlo. Zvláště ve snaze se v něčem polepšit. Co budeš dělat symbolicky v Novém roce, to budeš dělat celý rok.“ (Čermák, 2009a, s. 764) Za správné odpovědi byly považované i takové, které uváděly konkrétní příklad: *Když si něco koupíš na Nový rok, budeš si něco nového kupovat celý rok*.

Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Správně tuto pranostiku vysvětlilo 86 žáků, což se rovná 42% úspěšnosti u žáků čtvrtých ročníků. Příkladem správných odpovědí jsou například tyto věty: *Co se stane 1. ledna, tak se bude dít celý rok. Jak se budete chovat na Nový rok, tak se budete chovat po celý rok. Když něco uděláš na Nový rok, tak to budeš dělat po celý rok. Když se něco šťastného stane na Nový rok, celý rok budeme šťastní. Když na Nový rok budeš například uklízet, tak budeš uklízet celý rok.*

Chybné vysvětlení napsalo 39 žáků. Vyskytly se odpovědi jako: *Že budeš šťastný celý rok. Když začne Nový rok, tak vlastně začneš něco nového. Předsevzetí. Prostě je to, když něco pokazíš. Že bude vesele. Když něco začneš, tak to i děláš. Vždycky stejně. Když něco dělám hodně dlouho, tak to pak dělám neustále. To znamená, že nikdo nebude jiný. Dárky, štěstí.*

Na tuto úlohu neodpovědělo 39 % respondentů, tedy 80 žáků ze čtvrtých tříd.

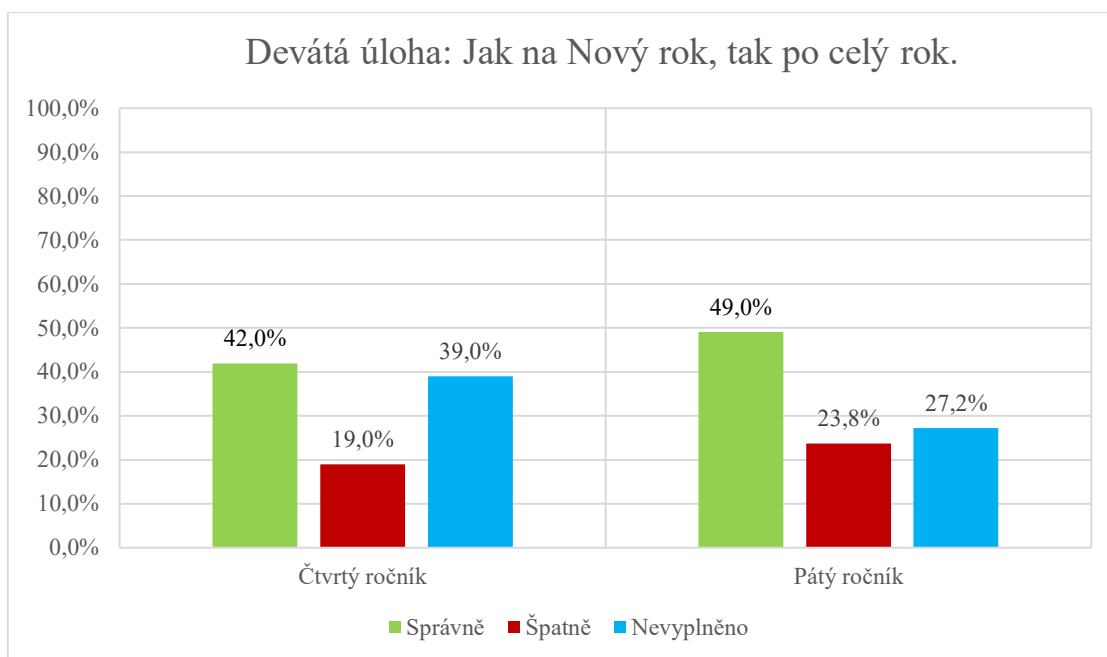
Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Téměř polovina dotázaných, tedy 99 žáků, vyložila pranostiku správně. Dá se tedy mluvit o 49% úspěšnosti. Příklady správného vysvětlení jsou následující věty: *Budeš na Nový rok bohatý, tak budeš celý rok bohatý. Co děláš na Nový rok, to děláš i po celý rok. Když máš na Nový rok smůlu, tak ji máš celý rok pak. Říká se, že když bude na Nový rok třeba pršet, tak bude pršet celý rok. Když budeme 1.1. zlobit, tak budeme zlobit celý rok. Co se stane na Nový rok, tak se bude dít po celý rok. Celý rok budeme mít stejný, jako ten den (1.1.).*

Nesprávnou odpověď uvedlo 48 žáků. Příklady chybných výkladů pranostiky jsou: *Třeba když rozkrojíš jablko 24.12., tak se říká, že to bude celý rok. Rok je vždy stejný. Něco slíbíš, tak to máš dodržet po celý rok. Nový rok je jako každý jiný den. Když něco začnu, tak to i dodělám. Nebudeme kouřit. Předsevzetí. To znamená, že když něco řekneš, tak se ti to splní. Těším se na Nový rok a po Novém roce se na něj budu těšit úplně stejně, jako před novým rokem. Na nový rok se mění letopočet.*

Tuto frazeologickou jednotku nevysvětlilo 55 žáků, tedy zaokrouhleně 27 % z dotazovaných.

Rekapitulace výsledků

Tuto pranostiku se povedlo správně vysvětlit celkem 185 žákům, což odpovídá téměř 46% úspěšnosti. Na 21% chybovosti se tentokrát podíleli více žáci pátých ročníků. Úlohu nevyplnilo 135 žáků, tedy asi 33 % ze všech respondentů.

Desátá úloha

Desátým úkolem žáků bylo vysvětlit, jak rozumí pranostice *Svatý Martin přijíždí na bílém koni*. Ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* je tato frazeologická jednotka vyložena následovně: „V tento den (11. listopadu) často už sněží, bude sněžit. Počasí v listopadu přináší sníh, zimu.“ (Čermák, 2009a, s. 451)

Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Tento frazém znalo a správně dokázalo vysvětlit 124 žáků čtvrtých ročníků, což odpovídá zaokrouhleně 61% úspěšnosti. Za správné odpovědi byly například považovány tyto věty: *Když má svátek svatý Martin, tak začíná sněžit. Že bude padat první sníh. Svatý Martin přináší sníh. Svatý Martin nám přiveze zimu a sníh. Začne sněžit. To znamená, že na svatého Martina většinou sněží. Na Martina má sněžit. Měl by být sníh (ale většinou to tak není).*

Tomuto přísloví nerozumělo 18 žáků, což se ukázalo na odpovědích typu: *Přichází den svatého Martina. Přinese kůň. To znamená pro nějakého prince. Protože on kdysi dávno žil,*

ale pak umřel a teď se to slaví a on se vrací na bílém koni. Znamená to, že Martin přijíždí na pomoc. Na svatého Martina se říká, že jede na bílém koni. Jaro. Tak to je že jako je na něj památka, nebo je toho svatého Martina svátek. A ty přijíždíš na černém koni. Znamená to, že když v únoru padá sníh. Svatý Martin přijíždí na oblacích.

Úkol nevyplnilo přibližně 31 %, tedy 63 z celkových 205 dotázaných žáků.

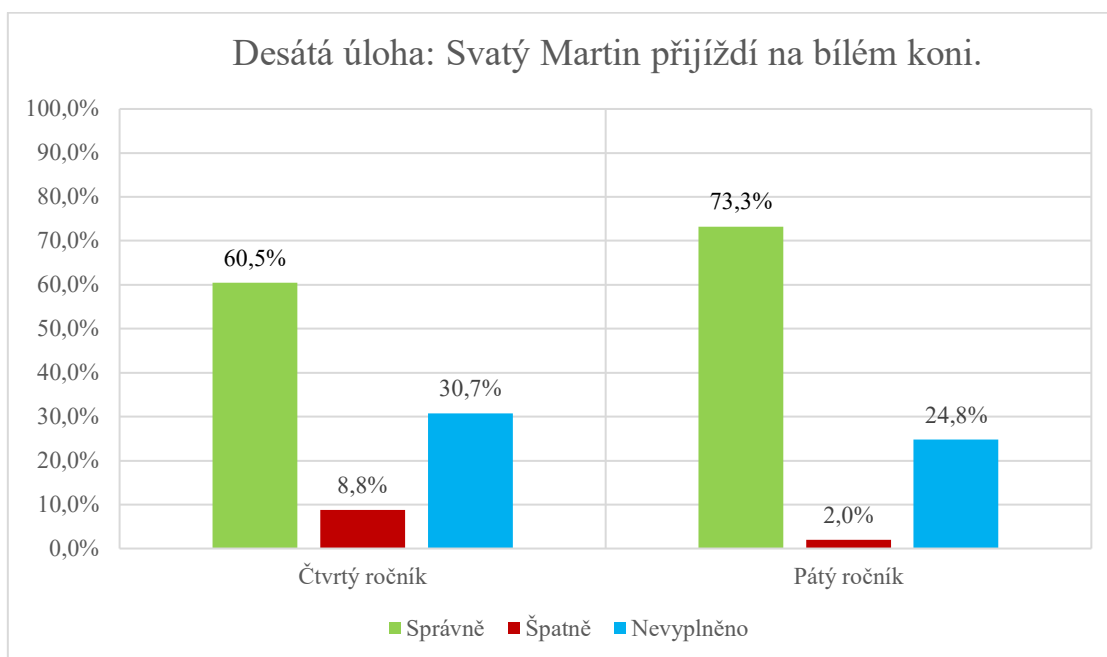
Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Správně pranostiku vysvětlilo 73 % respondentů z pátých ročníků, což odpovídá 148 žákům. V jejich odpovědích se vyskytla vysvětlení jako: *To znamená, že začíná sněžit. To znamená, že na svatého Martina má údajně začít sněžit. Na svatého Martina má začít padat sníh. Říká se, že 11.11. má začít sněžit. Svátek, který naznačuje, že začne sněžit. Jakože bude sněžit. Že přináší sníh. To znamená, že by se na svatého Martina mohl ukázat sníh (letos to tak bohužel nebylo). Když přijede svatý Martin na bílém koni, tak by měl napadnout sníh. Když přijede svatý Martin na bílém koni, tak přiveze zimu, neboli bílý kůň je sníh. Na svatého Martina (11.11.) už může být sníh. Když má Martin svátek, tak má sněžit.*

Pranostiku nedokázali správně vysvětlit 4 žáci. Ti uvedli tyto odpovědi: *Jakože Marťas přijede na bílém koni. Že budeš mít štěstí. Přijde k tobě štěstí. Jako že vám někdo pomůže.*

Odpověď neuvedlo 50 žáků, což je zaokrouhleně 25 % z dotazovaných.

Rekapitulace výsledků

Tuto pranostiku dokázalo svými slovy vysvětlit 272 z celkových 407 dotázaných žáků. Úspěšnost splnění této úlohy se tedy rovná zaokrouhleně 67 %. Chybně frazeologickou jednotku vyložilo 22 žáků. Úlohu nevyplnilo 113 žáků, tedy téměř 28 %. Výrazně lepších výsledků dosahovali žáci pátých ročníků.

Jedenáctá úloha

V jedenácté úloze bylo úkolem žáků vysvětlit přísloví *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*. *Slovník české frazeologie a idiomatiky* tuto frazeologickou jednotku vysvětluje takto: „Je to odpovídající stejně nepříjemná reakce na to, co jí předcházelo. Jak se druhý člověk chová ke mně, tak se budu chovat já k němu.“ (Čermák, 2009a, s. 432) Ačkoli první část vysvětlení mluví pouze o negativním chování, z druhé části lze odvodit, že přísloví nemusí popisovat pouze situace, ve kterých se děje něco nepříjemného. Jde o zrcadlení chování, ať už hezkého, nebo špatného. Za správné odpovědi byly při vyhodnocování dotazníků považované i takové, které přísloví vysvětlovaly na konkrétních příkladech.

Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Správně toto přísloví dokázalo vysvětlit 81 žáků z celkových 205 dotazovaných čtvrtáků, což odpovídá téměř 40% úspěšnosti. Příklady správných odpovědí jsou: *Pokud něco někomu provedete, on vám to potom provede taky. Když něco někomu uděláš, tak se ti to vrátí.*

Jak někomu uděláš lumpárnu, tak on ti ji vrátí. Když na někoho zařveš, on ti to oplatí. Když se k dětem budeš chovat hnusně, tak oni k tobě také. Podle mě to znamená, že jak se budeš chovat ke svým kamarádům, tak se oni budou chovat k tobě. Jak se k někomu chováme, tak se chová stejně. Když jsi na někoho hodný, tak i on je na tebe hodný, ale když jsi na někoho zlý, tak i on je na tebe zlý.

Nesprávně si tento frazém vyložilo 33 dětí. Mnohdy se vyskytovaly odpovědi, které vlastně popisovaly význam jednotlivých slov ve větě. Jasně tak dokazovaly, že tito žáci vůbec neznají přenesený význam daného ustáleného slovního spojení. Takové odpovědi vypadaly takto: *Že někdo volá do lesa a jde tam a už se nevrátí a ozývá se jeho hlas. Když něco zavoláš, tak se ti vrátí ozvěna. V lese je ticho a je tam ozvěna, tak se ti slova vrátí zpátky. Když do toho lesa volám, tak vlastně se mi tam ozývá někdo zpátky. Hluk, nevím, jak se to jmenuje, echo. Že když něco zakřičím do lesa, tak ono se to bude opakovat. Dále se vyskytovaly například tyto chybné odpovědi: *Znamená to, že když někomu zavoláš a nebere to, tak ti pak zavolá zpátky. Karma je zdarma. Karma.**

Prísloví nevysvětlilo 91 žáků, tedy přibližně 44 % z 205 dotazovaných žáků čtvrtých ročníků.

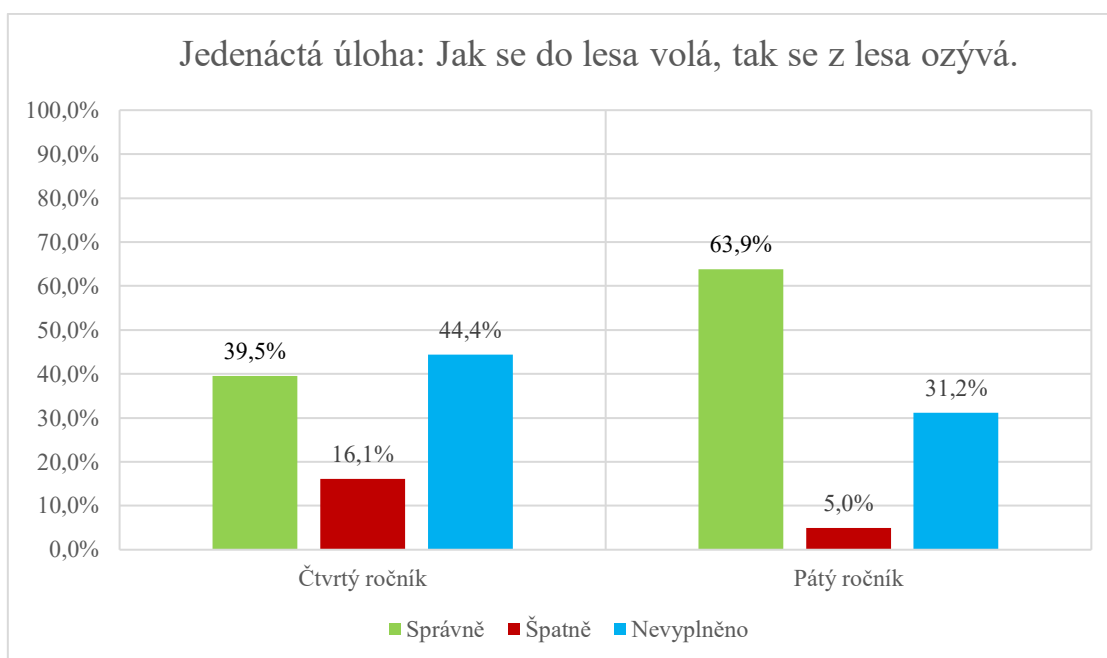
Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Správně frazém dokázalo vysvětlit 129 žáků pátých ročníků, tedy téměř 64 %. V jejich odpovědích se vyskytovala vysvětlení jako: *Když jste na někoho zlí, nebo mu něco říkáte, tak on vám to potom oplatí. Jak se k někomu budeš chovat, tak on se bude k tobě chovat úplně stejně jako ty k němu. Jak se chováš k druhému, tak se on chová k tobě. Někomu ubližuješ, on ti začne ubližovat také. Když jsi na někoho zlý, on je na tebe potom také zlý. Když se k někomu budete chovat ošklivě, tak on se k tobě také nebude potom chovat hezky. Když se k někomu chováš špatně, nemůžeš čekat, že on na tebe bude hodný. Když někomu něco uděláš (nemusí to být něco špatného), tak on ti to vrátí.*

Nesprávně přísloví vysvětlilo 10 z 202 dotazovaných žáků pátých ročníků. Příklady chybných výkladů zmiňovaného frazému jsou: *To znamená, že někdo mluví o někom, a ten koho se to netýká tak se ozve. Karma je zdarma. To znamená, že v lese nemáme křičet. Kdo se bojí, ten nemluví. Když do lesa volám, tak děším zvířata.*

Přibližně 31 %, tedy 63 dotázaných žáků pátých ročníků na tuto úlohu nijak neodpovědělo.

Rekapitulace výsledků

Správně tuto úlohu zvládlo 210 žáků, což odpovídá téměř 52% úspěšnosti. Chybný výklad frazému uvedlo 43 žáků, zaokrouhleně 11 % všech dotázaných. Poměrně velké množství žáků na tuto úlohu nijak neodpovědělo, konkrétně 154 žáků. Při vysvětlování tohoto přísloví se výrazně lépe dařilo žákům pátých ročníků.

Dvanáctá úloha

Dvanáctým, a tedy posledním povinným úkolem žáků bylo vysvětlení významu přísloví *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*. Tuto frazeologickou jednotku vysvětluje *Základní slovník českých přísloví: Výklad a užití* takto: „Zlý úmysl uškodit, ublížit druhému se obvykle původci vymstí stejným způsobem. Usiluješ-li o poškození druhého, sám můžeš být potrestán stejně, nebo se dočkat jeho pomsty, odplaty.“ (Čermák, 2013, s. 44) Za správné odpovědi byla považována i taková vysvětlení, která uváděla konkrétní příklad situace.

Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Tuto frazeologickou jednotku dokázalo správně vysvětlit 104 žáků, tedy 51 % ze všech respondentů čtvrtých ročníků. Příklady takových odpovědí jsou: *Když nalíčíš na někoho past, tak do ní sám spadneš. Když někdo chce, aby měl druhý problém, tak ho má pak sám. Když někdo chce udělat někomu něco špatného, sám se do toho chytí. Kdo jinému dělá překážky, sám na ně doplácí. Když někomu něco chceš udělat, tak se na to sám nachytáš. Připravuješ někomu zlo, ale pak se to zlo otočí na tebe. To znamená, že když se snažíme někomu ublížit, tak se to potom stane nám. Když někomu nachystáš past, sám se do ní pak chytneš.*

Chybným způsobem si toto přísloví vyložilo přibližně 13 % dotázaných, tedy 27 žáků. Ti frazém vysvětlovali například takto: *Nebud' zlej. Nějaká past. Že má někdo neštěstí. Když vykopu díru, tak do ní někdo spadne? Protože když děláš jámu, tak sám do ní padáš. Takzvaně karma. Jeden se snaží druhý. Když něco děláš, bude to na tebe. Někdo něco řekne tomu druhému, tak dělá úplně to samé. Že kdo lže, tak se to stejně někdo dozví. Kdo je zlej, tak má špatný život. Znamená to, že nemáš dělat jiným, co se ti nelíbí. Když ode mě někdo opisuje.*

Úlohu nevyplnilo 74 žáků z celkových 205 respondentů ze čtvrtých ročníků.

Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

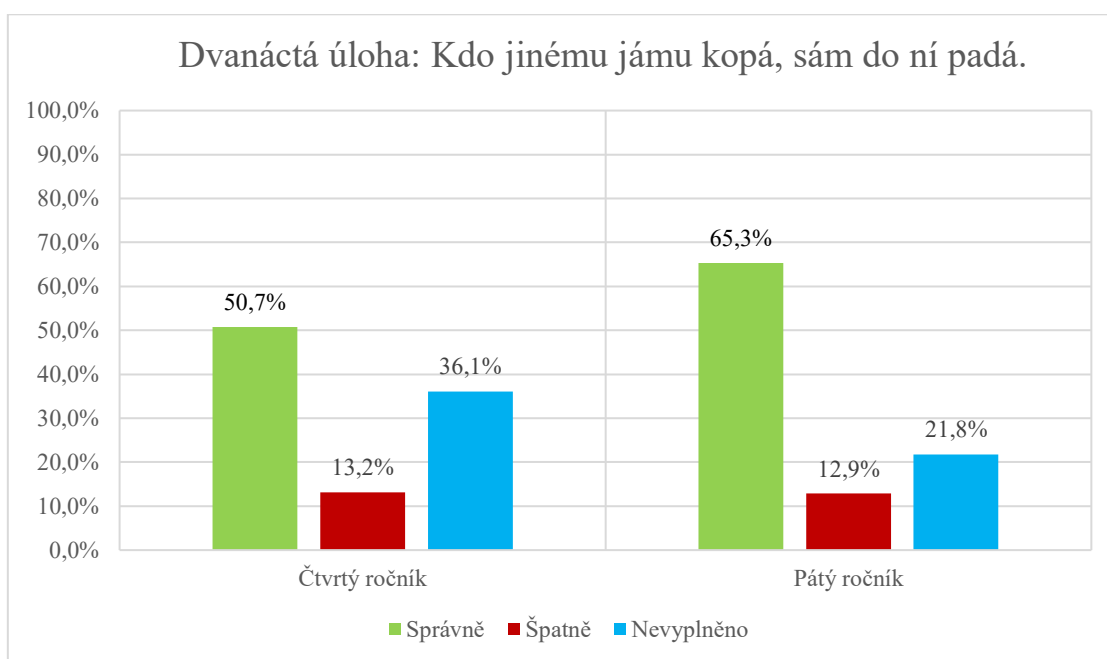
Přibližně 65 % žáků, tedy 132 žáků z pátých ročníků vysvětlilo přísloví správně. Příklady takových odpovědí jsou následující: *Kdo chce někomu udělat lumpárnu, tak ji potom sám schytá. Když někomu chystáš lest, nachytáš se sám. Když někdo udělá past, tak se mu to může vymstít. Když druhému něco chceme udělat, tak se to obrátí a stane se to nám. To znamená, že když někomu dělám nějaké překážky, tak se do nich potom chytím sám. Když na někoho připravíš past, tak se místo něj chytíš do té pasti ty. Kdo chce, aby se někomu nedařilo (něco se mu stalo, nebo chystá past), nakonec se nebude dařit jemu (spadne do pasti). Když chceš někomu něco udělat, ale stane se to tobě. Když si z někoho budu dělat dobrý den, tak potom na ten vtíp mohu doplatit.*

Nesprávné vysvětlení přísloví uvedlo 26 žáků, zaokrouhleně 13 % ze všech dotázaných pátáků. V chybných odpovědích se vyskytla například tato vysvětlení: *Druhý kámošovi kope jámu, protože je neschopnej, a potom se mu něco nepovede a on tam spadne. Karma je*

zdarma. Když na někoho něco chystáš, tak z toho stejně nic mít nebudeš. Když chystáme nějakou past, tak do ní budeme padat neustále. Měli bychom věci dělat sami, a ne říkat druhým, aby nám pomohli. Když se někomu posmíváš, ale nejhůř skončíš stejně ty. Karma.

Vysvětlení ke zmiňovanému přísloví nevedlo 44 žáků z celkového počtu 202 respondentů z pátých ročníků.

Rekapitulace výsledků

Význam tohoto přísloví byl známý 58 % ze všech dotazovaných, tedy 236 žákům. Chybně frazém vysvětlilo 53 z 407 žáků. Na úlohu neodpovědělo 29 % ze všech respondentů, tedy 118 žáků.

4.7.4. Čtvrtá část dotazovacího formuláře

Tato část byla posledním úkolem, který žáci v dotazníku mohli vyplnit. Jednalo se o dobrovolný úkol, ve kterém žáci měli uvést frazém, který se v dotazníku nevyskytl (viz příloha č.8). Vzhledem k dobrovolnosti této úlohy je vysoká míra jejího nevyplnění. Z výsledků se však nedají dělat závěry, že žáci, kteří úkol nevyplnili, neznají žádné jiné přísloví ani pranostiku.

Třináctá úloha

Častým jevem byly podobné odpovědi v rámci jedné třídy, přičemž lze předpokládat, že se tak stalo v důsledku toho, že žáci měli možnost se s danými frazémy setkat při výuce. V zadání bylo uvedeno, že mají psát pouze pranostiky nebo přísloví. Někteří žáci těmto termínům nejspíše přesně nerozuměli, a tak do dotazníku vypisovali i jiná ustálená slovní spojení, například přirovnání a citáty. Ačkoli byla mnohá ustálená spojení uvedena ve správném tvaru, byla považována za nesprávnou odpověď, jelikož se nejednalo o pranostiky ani přísloví. Pokud se však v odpovědi respondenta vyskytlo více frazémů, například přirovnání, ale mimoto i pranostika nebo přísloví ve správném znění, byla odpověď (respektive její část) považována za správnou.

Vyhodnocení odpovědí čtvrtých ročníků

Z řad žáků čtvrtých ročníků napsalo alespoň jednu pranostiku nebo přísloví 69 žáků správně, tedy asi 34 % z 205 respondentů. Příkladem uvedených pranostik jsou: *Na svatého Martina kouřívá se z komína. Na svatého Řehoře čáp letí přes moře. Medardova kápě, čtyřicet dní kape. Svatá Anna, chladna z rána.* Výrazněji častěji než pranostiky se vyskytovala přísloví: *Dvakrát měř, jednou řež. Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne. Darovanému koni na zuby nehleď. Lež má krátké nohy, daleko nedojde. Ranní ptáče dál doskáče. Oheň je dobrý sluha, ale zlý pán. Trpělivost růže přináší. Koho chleba jíš, toho píseň zpívej. Komu se nelení, tomu se zelení. Tichá voda břehy mele. Boží mlýny melou pomalu, ale jistě. Na každou svini se vaří voda. Potrefená husa se vždycky ozve. Pod svícnem je největší tma. Lepší vrabec v hrsti než holub na střeše. Podej čertu prst a hned chce celou ruku. Bez peněz do hospody nelez.*

Chybně úkol vyplnilo 14 žáků. Ti uváděli frazeologické jednotky, které nespádají do skupin přísloví a pranostik: *My o vlku a vlk za dveřmi. Je chytrý jako liška. Vzal nohy na ramena.* Několikrát se také vyskytl jazykolam: *Strč prst skrz krk.* Poslední skupinu chybných odpovědí tvoří věty, které nejsou frazeologismy: *Nikdo není neomylný. Kdo udělá někomu dobro, tak vrátí se.*

Tento úkol nevyplnilo 122 žáků, tedy téměř 60 % ze všech dotazovaných žáků čtvrtých ročníků.

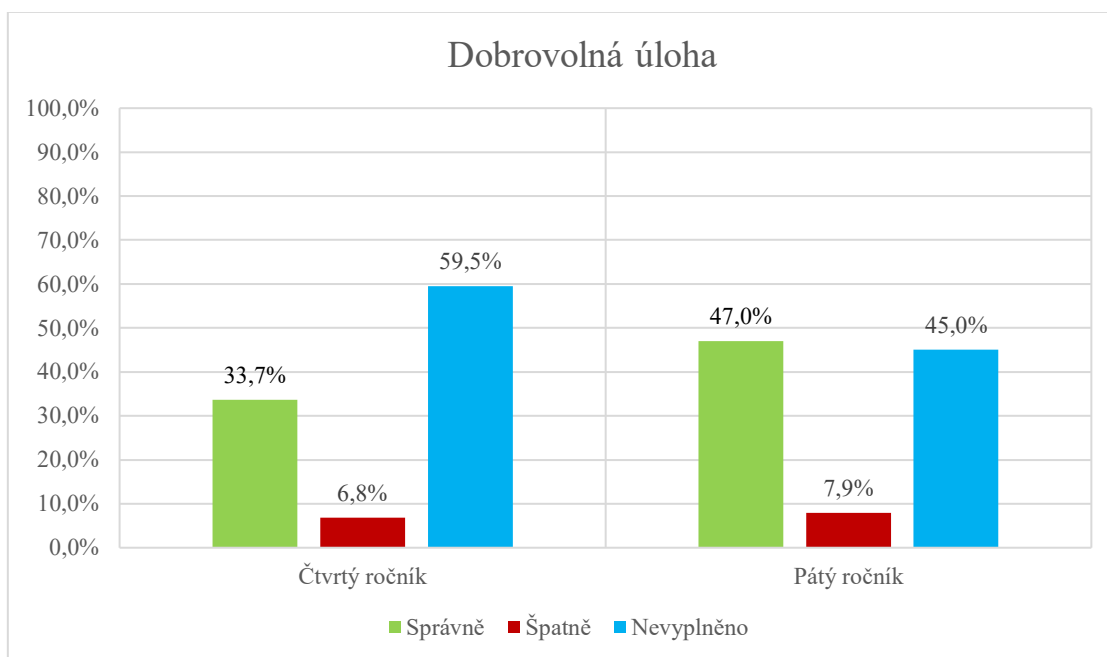
Vyhodnocení odpovědí pátých ročníků

Správné znění pranostiky nebo přísloví napsalo 95 žáků z celkového počtu 202 žáků pátých ročníků. V odpovědích se vyskytla pouze jedna pranostika, která nebyla uvedena v předešlých úkolech dotazníku: *Svatá Anna chladna z rána*. Odpovědi, které obsahovaly nějaká přísloví, se značně shodovaly s odpověďmi žáků čtvrtých ročníků: *Boží mlýny melou pomalu, ale jistě. Potrefená husa se vždycky ozve. Dvakrát měř, jednou řež. Lež má krátké nohy, daleko nedojde. Lepší vrabec v hrsti než holub na střeše. Darovanému koni na zuby nehleď. Ranní ptáče dál doskáče. Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne. Všude dobře, doma nejlíp. Pes, který štěká, nekouše. Jablko nepadá daleko od stromu. Mluvíti stříbro, mlčeti zlato.*

Nesprávně odpovědělo 16 žáků. Mezi chybnými odpověďmi byla ustálená slovní spojení, která však nejsou příslovím ani pranostikou: *Já o voze, on o koze. Chytrý jako liška. My o vlku a vlk za dveřmi*. Opět se také nejednou vyskytl jazykolam *Strč prst skrz krk*. Citát od astronauta Neila Armstronga „*Malý krok pro člověka, velký krok pro lidstvo*“ byl samozřejmě vyhodnocen také jako chybná odpověď.

Úlohu nevyplnilo 91 žáků, což je 45 % ze všech 202 respondentů pocházejících z pátých ročníků.

Rekapitulace výsledků

V rámci dobrovolné úlohy uvedlo celkem 164 z 407 žáků alespoň jedno přísloví nebo jednu pranostiku správně. Chybně úkol vyplnilo 30 žáků. Tato část dotazníku zůstala nezodpovězena u 213 žáků, tedy přibližně u 52 % všech zúčastněných.

4.8 Rekapitulace výsledků výzkumného šetření

Z vyhodnocených odpovědí prvního segmentu dotazníkového formuláře vyplynulo, že žáci nejlépe znali z uvedených frazémů přísloví *Kolik řečí umíš, tolikrát jsi člověkem*. Toto přísloví ze začátků a konců vět dokázalo poskládat 97 % ze všech dotázaných. Vysokou míru znalosti prokázali žáci také u pranostiky *Únor bílý, pole sílí* - tu správně spojilo 96 % žáků. Nejmenší úspěšnost v této části dotazníku, a to zaokrouhleně 93 %, byla u přísloví *Žádný učený z nebe nespádl*. Pranostika *Svatá Lucie noci upije, ale dne nepřidá* byla druhým nejvíce chybně doplňovaným frazémem této části dotazníku, úspěšnost byla přesto vysoká (94 %). Tato část dotazníku obsahovala nejsnazší typ úloh, který měl žáky spíše pozitivně naladit na další práci. Do jisté míry mohla být úspěšnost ovlivněna náhodným tipováním.

Druhý fragment dotazníku obsahoval úkoly, ve kterých měli žáci doplnit vynechané slovo nebo slova do nedokončených frazémů. Prísloví zvládli žáci doplnit významně lépe než pranostiky, což potvrdilo předpoklad, že žáci budou lépe znát přísloví než pranostiky, jelikož

se s příslovími mají příležitost setkávat častěji v učebnicích českého jazyka a v mluvené řeči. Nejvyšší úspěšnost byla u frazému *Bez práce nejsou koláče*. Tuto frazeologickou jednotku správně dokončilo 93 % ze všech 407 dotázaných žáků. Druhým nejvíce správně doplňovaným příslovím byl frazém *Chybami se člověk učí*, jehož znalost prokázalo 77 % respondentů. Vysoká míra úspěšnosti u těchto dvou frazémů může být způsobena tím, že se s nimi žáci setkávají v prostředí školy v rámci povzbuzení k práci. Nejméně znali žáci pranostiku *Na svatého Jiří vylézají hadi a štíři*, správně ji doplnilo pouze 19 % z nich. Pranostiku *Březem, za kamna vlezem, dubem, ještě tam budem* správně dokončilo 39 % respondentů.

Třetí část dotazníku se skládala z nejobtížnějších úkolů. Žáci v nich měli vysvětlovat, jak rozumí vybraným pranostikám a příslovím. Respondenti dokázali nejlépe vysvětlit pranostiku *Svatý Martin přijíždí na bílém koni*. Správnou odpověď uvedlo 67 % ze všech zúčastněných. Druhým nejčastěji správně vysvětlovaným frazémem bylo přísloví *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*. Úspěšnost u této úlohy byla 58 %. Největší chybovost, a tedy nejmenší počet správných odpovědí byl u pranostiky *Jak na Nový rok, tak po celý rok*. Tu správně vysvětlilo 46 % ze všech žáků. Porozumění přísloví *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* prokázalo 52 % dotazovaných.

Poslední segment dotazníku byl tvořen dobrovolným úkolem, ve kterém měli žáci možnost prokázat znalost dalších pranostik a přísloví, které nebyly použity v rámci předešlých úkolů. Tuto část správně vyplnilo 40 % žáků, tedy 164 jedinců. Ti uváděli mnohem častěji přísloví než pranostiky. Pranostiku uvedlo pouze 13 žáků. Nejčastěji zmiňovaným frazémem bylo přísloví *Dvakrát měř, jednou řež*. I tato část dotazníku potvrzuje předpoklad, že žáci znají více přísloví než pranostiky.

Z výsledků druhé a třetí části dotazníku se ukázalo přísloví *Bez práce nejsou koláče* jako nejznámější frazém ze všech v dotazníku použitých frazeologických jednotek. Správně ho doplnilo 378 žáků, tedy 93 %. Naopak nejmenší znalost prokázali respondenti u pranostiky *Na svatého Jiří vylézají hadi a štíři*. Tento úkol vyplnilo správně pouze 19 % dotázaných, tedy 79 žáků. První část dotazníku do tohoto souhrnu nebyla zařazena, jelikož u ní žáci nemuseli nutně prokázat znalost daných frazémů, mohlo se jednat pouze o náhodné štěstí při spojování začátků a konců vět.

Výsledky dotazníkového šetření potvrdily předpoklad, že žáci pátých ročníků vybrané frazémy znají lépe než žáci čtvrtých ročníků. Žáci pátých ročníků prokázali 74% úspěšnost, zatímco žáci čtvrtých ročníků 64% úspěšnost. Také souhrn výsledků z druhé a třetí části dotazníku potvrzuje předpoklad, že žáci více znají přísloví než pranostiky. U přísloví odpovědělo 70 % žáků správně, zatímco u pranostik byla úspěšnost pouze 43 %.

Hlavní výzkumná otázka se zabývá mírou znalosti a pochopení přísloví a frazémů u žáků čtvrtých a pátých ročníků prvního stupně základních škol. Výsledky druhého segmentu dotazníku ukazují, že znalost přísloví a pranostik u dotazovaných žáků prvního stupně základní školy je 57 %. Při zohlednění výsledků i první části dotazníku je znalost frazémů dokonce 76 %. Míra pochopení, porozumění frazémům se rovná 55 %, výsledky vycházejí z odpovědí ve třetí části dotazníku.

5 Diskuse

Při vyhodnocování odpovědí se vyskytly momenty, které poukazovaly na některá úskalí vybrané metody, kterou byl výzkum veden. Interpretace některých odpovědí byla obtížná. Kdyby byla pro výzkum zvolena metoda rozhovoru, bylo by možné žáka vyzvat k upřesnění jeho odpovědi. Tím by se mohly celkové výsledky výzkumu různit.

Při vyhodnocování dotazníku nepoukazovalo nic na to, že by žákům někteří učitelé dopomáhali a tím ovlivnili relevanci výsledků. U jednotek prací se však dalo odhadovat, že si spolusedící žáci pomáhali, případně že jeden od druhého opisoval. To se projevilo například u chybně dokončené pranostiky *Na svatého Jiří vylézají mniši*, kterou v rámci jedné třídy uvedli dva žáci.

Výsledky výzkumu ukázaly, že pranostiky a přísloví jsou sférou, ve které mají mnozí žáci druhého vzdělávacího období nemalé obtíže. Vyplynulo také, že znalost frazeologických jednotek není přímo úměrná jejich chápání. Z tohoto důvodu by se učitelé při výuce měli věnovat nejen seznamování žáky s lidovou frazeologií, ale také by si s nimi měli povídat o jejich významu. Neměl by být opomíjen ani nácvik využití těchto frazémů v psaném či mluveném projevu tak, aby si žáci mohli vyzkoušet přísloví a pranostiky zasadit do kontextu a ověřit si tak, že jim opravdu porozuměli.

Velmi častým jevem byl hojný výskyt gramatických chyb v odpovědích žáků. Jednalo se o malá písmena u vlastních jmen, chybný pravopis vyjmenovaných slov nebo třeba slov obsahujících párové souhlásky. Chyby nijak neovlivňovaly zkoumanou problematiku, a proto nebyly ve vyhodnocování zohledňovány. Nabízí se však myšlenka, jak už bylo ostatně zmíněno i v teoretické části této práce, že s frazeologickými jednotkami se dá při výuce pracovat i při upevňování gramatických jevů.

6 Závěr

Teoretická část této diplomové práce představila frazeologii jakožto jazykovou disciplínu. Poukázala na její provázanost s jinými jazykovými i neязыkovými disciplínami. Dále práce nabídla porovnání pojetí frazeologie od vybraných důležitých jazykovědců. V neposlední řadě se práce zabývala rozličnými kritérii, podle kterých lze frazeologické jednotky třídit.

Praktická část se zabývala naplněním stanoveného cíle práce, tedy přispěním k měření znalosti a pochopení pranostik a přísloví žáky druhého vzdělávacího období základní školy. Tento cíl byl úspěšně splněn. Z výsledků dotazníků vyplynulo, že vybrané frazémy z lidové frazeologie, tedy přísloví a pranostiky, zná 76 % dotazovaných žáků. Míra pochopení vybraných frazémů je o něco nižší (o 21 %), odpovídá 55 %.

Dotazníkové šetření také ukázalo, že žáci znají lépe přísloví než pranostiky. U přísloví byla úspěšnost 70 %, u pranostik pouze 43 %. Tato čísla potvrzují předpoklad, který byl formulován před začátkem výzkumného šetření.

Správnost odpovědí u některých žáků čtvrtých a pátých ročníků se značně lišila. Souhrnné vyhodnocení výsledků však poukazuje na to, že žáci pátých ročníků znají frazémy lépe než žáci čtvrtých ročníků. Úspěšnost se u těchto dvou ročníků liší o 10 %. Tím byl potvrzen další předpoklad této diplomové práce.

Zhodnocení, zda jsou výkony žáků dobré, či špatné, by bylo pouze subjektivní, a tedy nerelevantní. S jistotou se však dá říci, že v oblasti práce s příslovími a pranostikami na prvním stupni základní školy je prostor pro zlepšení a učitelé by tento fakt neměli opomíjet. Ve své výuce by měli této oblasti věnovat více času.

Frazémy nejenže obohacují naši slovní zásobu, ale také mnohdy usnadňují naše vyjadřování. Jejich použití v mluveném či písemném projevu vypovídá o kulturním přehledu jedince. Frazeologie je součástí kulturní historie naší země a neměla by upadat v zapomnění.

Seznam použitých informačních zdrojů

- Čechová, M. (1986). Dynamika frazeologie. *Naše řeč*, 69 (4), 178-186.
- Čechová, M. (1993). Kulturní frazeologie v současné komunikaci. *Naše řeč*, 76 (4), 179-183.
- Čechová, M. (2012). *Řeč o řeči*. Academia.
- Čechová, M., & Styblík, V. (1998). *Čeština a její vyučování: Didaktika českého jazyka pro učitele základních a středních škol a studenty učitelství*. SPN – pedagogické nakladatelství.
- Čermák, F. (1985). Frazém a idiom. In J. Filipec & F. Čermák, *Česká lexikologie* (s. 166-236). Československá akademie věd.
- Čermák, F. (2007). *Frazeologie a idiomatika česká a obecná: Czech and general phraseology*. Karolinum.
- Čermák, F. (2009a). *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy větné* (Díl 4). Leda.
- Čermák, F. (2013). *Základní slovník českých přísloví: Výklad a užití* (2013 vyd.). NLN, Nakladatelství Lidové noviny.
- Čermák, F., Hronek, J., & Machač, J. (2009b). *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Přirovnání* (Díl 1.). Leda.
- Čermák, F., Hronek, J., & Machač, J. (2009c). *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy neslovesné* (Díl 2). Leda.
- Čermák, F., Hronek, J., & Machač, J. (2009d). *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy slovesné* (Díl 3). Leda.
- Hauser, P. (1980). *Nauka o slovní zásobě*. Státní pedagogické nakladatelství.
- Hladká, Z. (1995). Lexikologie. In *Příruční mluvnice češtiny* (s. 65-104). Nakladatelství Lidové noviny.
- Janovec, L. (2005). Nevětné frazémy v nové slovní zásobě. In *Neologizmy v dnešní češtině* (s. 147-157). Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky.

Klötzerová, P. (1998). Hranice frazeologie se posouvají. Lexikální frazémy v češtině. *Slovo a slovesnost*, 59(4), 277-280.

Krejčí, P. (2015). *Srbská frazeologie v českém a bulharském překladu: Kontrastivní analýza*. Filozofická fakulta, Masarykova univerzita.

Krejčí, P. (2022). *Toponyma v české, chorvatské a bulharské frazeologii*. Masarykova univerzita.

Mlacek, J. (1976). *Slovenská frazeológia*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Popović, S. (2020). *Česká a srbská frazeologie: na cestě ke dvojjazyčnému frazeologickému slovníku*. Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum.

Průcha, J. (2011). *Dětská řeč a komunikace: poznatky vývojové psycholingvistiky*. Grada.

Průcha, J., Mareš, J., & Walterová, E. (2003). *Pedagogický slovník* (4. aktualiz. vyd). Portál.

Rejzek, J. (2015). *Český etymologický slovník* (Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání)). Leda.

Trávníček, F. (1952). *Slovník jazyka českého* (4. vyd.). Slovanské nakladatelství.

Veverková, H. (2002). Učivo. In *Školní didaktika* (s. 143). Portál.

Zaorálek, J. (1996). In *Lidová rčení* (Vyd. 3, s. 5). Aurora.

Učebnice českého jazyka:

Doležalová, A. B. (2020). *Český jazyk 5: pro 5. ročník základní školy* (4. vydání). Nová škola.

Doležalová, A. B., & Kvačková, J. (2015). *Český jazyk 4* (5. vydání). Nová škola.

Hošnová, E., Buriánková, M., & Dvořáková, Z. (2014). *Český jazyk 5 pro základní školy*. SPN – pedagogické nakladatelství.

Hošnová, E., Šmejkalová, M., Vaňková, I., Buriánková, M., & Dvořáková, Z. (2016). *Český jazyk 4 pro základní školy* (2. vydání). SPN – pedagogické nakladatelství, akciová společnost.

Kosová, J., Babušová, G. (2010). *Český jazyk: pro 4. ročník základní školy*. Fraus.

Kosová, J., Babušová, G., Rykrová, L., & Vokšická, J. (2011). *Český jazyk: pro 5. ročník základní školy*. Fraus.

Seznam elektronických zdrojů:

Földešiová, D. (2014). *Encyklopedie lingvistiky*. Dostupné 21. ledna 2024, z <https://encyklopedieoltk.upol.cz/encyklopedie/index.php5/Frazeologie.html>

Ústav pro jazyk český. (2012). *Akademický slovník současné češtiny*. Dostupné 7. února 2024, z <https://slovníkcestiny.cz/>

Vaňková, I. (2013). *Základy kognitivní lingvistiky*. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Dostupné 7. února 2024, z https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/1593562/mod_resource/content/1/Z%C3%A1klady%20kognitivn%C3%AD%20lingvistiky_p%C5%99%C3%ADru%C4%8Dka.pdf

Seznam příloh

Příloha 1 – Dopis vyučujícím

Příloha 2 – Pilotní dotazník

Příloha 3 – Ukázka vyplněných pilotních dotazníků

Příloha 4 – Finální verze dotazníku

Příloha 5 – Ukázka žákovských řešení první části dotazníku

Příloha 6 - Ukázka žákovských řešení druhé části dotazníku

Příloha 7 - Ukázka žákovských řešení třetí části dotazníku

Příloha 8 - Ukázka žákovských řešení čtvrté části dotazníku

Příloha 1 – Dopis vyučujícím

Vážená paní učitelko,

jsem studentkou Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy oboru Učitelství pro 1.stupeň ZŠ a píši diplomovou práci na téma *Frazémy v češtině na 1.stupni ZŠ*. Součástí práce je výzkum porozumění frazémům žáky čtvrtých a pátých ročníků.

Pro respondenty jsem připravila pracovní list, jehož vypracování žákům zabere cca 20 minut. Obracím se na Vás s prosbou, zda byste věnovala část vyučovací hodiny rozdáni pracovního listu žákům a vysvětlení zadání v případě, že by si s ním žáci nevěděli rady. Chtěla bych Vás požádat, abyste žákům nevysvětlovala dané frazémy ani slova, ze kterých se skládají. Pro výzkum je podstatné zachytit realistickou situaci mezi žáky ve znalosti a chápání frazeologismů. Zároveň by měli být žáci ujistěni, že jejich práce nebude klasifikována ani jinak hodnocena.

Výsledky budou vyhodnocovány anonymně.

Předem Vám i žákům moc děkuji za spolupráci.

S pozdravem

Markéta Krompalcová

Příloha 2 – Pilotní dotazník

Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ...

... z nebe nespádl.

Kolik řečí umíš, ...

... ale dne nepřidá.

Svatá Lucie noci upije, ...

... pole sílí.

Žádný učený ...

... tolikrát jsi člověkem.

Doplň pranostiky a přísloví:

S poctivostí Medardova kápě

Chybami se Březen, za kamna vlezem, duben

Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

.....
.....

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

.....
.....

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

.....
.....

Nehas, co tě nepálí.

.....
.....

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

.....
.....

Příloha 3 – Ukázka vyplněných pilotních dotazníků

 Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý... z nebe nespádí.
 Kolik řečí umíš, ... ale dne nepřidá.
 Svatá Lucie noci upije, ... pole sílí.
 Žádný učený... tolikrát jsi člověkem.

 Doplň pranostiky a přísloví:

S poctivostí ... *člověk nepije* ... Medardova kápe ...

Chybami se ... *člověk učí* ... Březen, za kamna vlezem, duben ... *čísti kam budem*

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

že nějaká věc ti vydrží celý rok.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

že budeš mít štěstí

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Nehas, co tě nepálí.

aby nedělala problém větší věci

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Nezabývej se časem na sed. Nežij s komárem a šelbloudu

 Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ... z nebe nespád.
Kolik řečí umíš, ... ale dne nepřidá.
Svatá Lucie noci upije, ... pole sílí.
Žádný učený ... tolikrát jsi člověkem.

 Doplň pranostiky a přísloví:

S poctivostí Medardova kápě

Chybami se *člověk učí* ✓ Březen, za kamna vlezem, duben

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Na svatého Martina padá sníh ✓

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Jak se k nikomu chováš tak se on chová k tobě ✓

Nehas, co tě nepálí.

Neruš věci, co nejsou problém

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Basí mlýnský melou pomalu ale jistě.

 Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ... z nebe nespádí.
Kolik řečí umíš, ... ale dne nepřidá.
Svatá Lucie noci upije, ... pole sílí.
Žádný učený ... tolikrát jsi člověkem.

 Doplň pranostiky a přísloví:

S poctivostí Medardova kápě

Chybami se *člověk učí* ✓ Březen, za kamna vlezem, duben *úřá sam ludem* ✗

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

Jak začnu na nový rok, tak se musí být po celý rok. ✓

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Jakože bude snít. ✓

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

*Když do lesa volám, tak se z lesa ozývá.
Když do lesa volám, tak lesím snít.* ✗

Nehas, co tě nepálí.

Ze slabou bolest vydrám. ✗

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

.....
.....

 Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílýz nebe nespád.
Kolik řečí umíš,ale dne nepřidá.
Svatá Lucie noci upije,pole sílí.
Žádný učenýtolikrát jsi člověkem.

 Doplň pranostiky a přísloví:

S poctivostí jak řívat líp Medardova kápě

Chybami se člověk učí Březen, za kamna vlezem, duben

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

Průběh když rostející jablo 24. 12. sah se říkají se do kade po celí rok

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

PŘIVEZE SNÍH

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

CHOVÁŠ SE K NĚKOMU SPATNĚ ON TO BĚ TAKY

Nehas, co tě nepálí.

kdysi kř níco nevádi sah se o se nebaruj

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

darovanému hani na rube nehléti, kdo jámu kopá sám do ní padá

Příloha 4 – Finální verze dotazníku

 Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ...

... z nebe nespadl.

Kolik řečí umíš, ...

... ale dne nepřidá.

Svatá Lucie noci upije, ...

... pole sílí.

Žádný učený ...

... tolikrát jsi člověkem.

 Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou..... Na svatého Jiří vylézají

Chybami se Březen, za kamna vlezem, duben ještě

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

.....
.....

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

.....
.....

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

.....
.....

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

.....
.....

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

.....
.....

Příloha 5 – Ukázka žákovských řešení první části dotazníku

Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ...

... z nebe nespád.

Kolik řečí umíš, ...

... ale dne nepřidá.

Svatá Lucie noci upije, ...

... pole sílí.

Žádný učený ...

... tolikrát jsi člověkem.

Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

○ Únor bílý ...

... z nebe nespád. □

□ Kolik řečí umíš, ...

... ale dne nepřidá. △

△ Svatá Lucie noci upije, ...

... pole sílí. ○

□ Žádný učený ...

... tolikrát jsi člověkem. □

Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ...

... z nebe nespád.

Kolik řečí umíš, ...

... ale dne nepřidá.

Svatá Lucie noci upije, ...

... pole sílí.

Žádný učený ...

... tolikrát jsi člověkem.

Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ...

... z nebe nespád.

Kolik řečí umíš, ...

... ale dne nepřidá.

Svatá Lucie noci upije, ...

... pole sílí.

Žádný učený ...

... tolikrát jsi člověkem.

Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ... z nebe nespádí.
Kolik řečí umíš, ... ale dne nepřidá.
Svatá Lucie noci upije, ... pole sílí.
Žádný učený ... tolikrát jsi člověkem.

Spoj začátky a konce přísloví a pranostik:

ZAČÁTKY

KONCE

Únor bílý ... z nebe nespádí.
Kolik řečí umíš, ... ale dne nepřidá.
Svatá Lucie noci upije, ... pole sílí.
Žádný učený ... tolikrát jsi člověkem.

Příloha 6 - Ukázka žákovských řešení druhé části dotazníku

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *koláče* Na svatého Jiří vylézají *hadí*

Chybami se *člověk učí* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *nevylezem*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *koláče* Na svatého Jiří vylézají *hadí a šelmy*

Chybami se *učí* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *nam budem*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *koláče* Na svatého Jiří vylézají *hadí*

Chybami se *člověk učí* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *nebyjí*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *koláče* Na svatého Jiří vylézají *hadí a šelmy*

Chybami se *člověk učí* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *nam budem*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *perníčky* Na svatého Jiří vylézají

Chybami se *opravují* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *bude*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *koláče* Na svatého Jiří vylézají *myši*

Chybami se *člověk učí* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *je zima*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *koláče* Na svatého Jiří vylézají *upíky?*

Chybami se *měříme* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *BUBEN?*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *koláče* Na svatého Jiří vylézají *hříchů*

Chybami se *člověk měří* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *sami budem*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *koláče* Na svatého Jiří vylézají *čapové*

Chybami se *člověk měří* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *ne*

Doplň pranostiky a přísloví:

Bez práce nejsou *peníze* Na svatého Jiří vylézají *mněši*

Chybami se *měří* Březen, za kamna vlezem, duben ještě *budem*

Příloha 7 - Ukázka žákovských řešení třetí části dotazníku

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Na svatého Martina časlo račina směřij

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

Kdo jinému dělá překážky sám na ně
doplácí

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

Když se k volání hezky chováme na nový rok tak
by ho odměněn měla vydušit po celý rok.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Když přijede Svatý Martin znamená to že
je zima a padá sníh

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Když se k někomu chováme hezky tak se k němu
vrátí

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

Když chce někomu ublížit sám se k němu

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

zahráje po celý rok má někdo škeru

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

Je někdo je má někdo rád ale sám
má smůlu

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

.....

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Někdy říká se, že má chůze

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

.....

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

*Když chceš udělat někomu zle, pak také to přijde
na tebe*

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

To bude veselé

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

To bude veselá zpráva

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Les z lesa slyšíme ozvěnu

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

.....

 Vysvětli, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

*co se stane na nový rok, tak se to bude dět po
celý rok*

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

*Když přijede Svatý Martin, málo by začít
směšit*

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

*navzdáv něco do lesa, tak se neohlouká, ozve se
hlas, protože je tam ohlas*

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

Když vykopáš díru, tak do ní může spadnout ? ? ?

Vysvětlí, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

To co se stane na Nový rok se bude provádět celý rok.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Znamená to že přichází zima.

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

To co někomu řekneš ho ti někdo odpoví.

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

Znamená to že když někdo někomu nějak ublíží, sám se mu stane.

Vysvětlí, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

Když si něco záleží uděláš 1.1 tak se mu se bude provádět celý rok.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Přichází zima.

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Když člověk řekne něco záleží o jiném člověku tak se mu to stane.

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

Kdo chce udělat někomu lumpárnu, tak se potom sám schytá.

Vysvětlí, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

Jak ten jeden den prosíš, tak celý rok.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Jak jak se ke lidem budeš chovat, tak se oni budou chovat ke tobě.

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Den na svatého Martina sněží.

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

Kdo chce někomu ublížit, ublíží sám sobě.

Vysvětlí, co věty znamenají:

Jak na Nový rok, tak po celý rok.

Co se stane na nový rok tak se bude provádět celý rok.

Svatý Martin přijíždí na bílém koni.

Na svatek svatého Martina má nastít sníh.

Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.

Když jsi na někoho zlý budeš na sebe taky zlý.

Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.

Nedělej na chvilku budeš mít sněhu.

Příloha 8 - Ukázka žákovských řešení čtvrté části dotazníku

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Des kšerův štěka nekouše.

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Darovanému koni na ruky nehledí.

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Tichá voda břehy mele.

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

mají šok pro člověka, ale velký šok pro lidstvo,
mluví se stříbro, mlce v mlčíti zlato

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Raně mláče dál dostáče

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Čině žamber dobře, pekle se ho odvěrná, Darovanému
koni na ruky nehledí, Co stí mávidi, se sudce
nehledí

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Sablko nehradí daleko od stromu, roste jako houby po
dešti, hlad je větší než kuchyň.

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Vůně dobrého domova nejčistší. Ne všechno slabo se ledkne. Někdy
do hospody bez peněz. Lze je řešit. Lze je řešit. Lze je řešit.

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

SVATÁ ANNA CHLADNÁ Z RÁNA, ŠIJÍ S NÍM VŠICHNY
ČERTI

Pro rychlíky: Pokud znáš ještě jiné pranostiky nebo přísloví, které tu nebyly zmíněny, napiš je:

Na svatého Řehoře čap. ledí přes moře.